



टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे
दूरशिक्षण विभाग

गृहपाठ

बी.ए. (विशारद) सामाजिकशास्त्रे
द्वितीय वर्ष
२०१५-१६

प्रती : ८००

गृहपाठ लिहिण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांनी पुढील सूचना वाचाव्यात व त्याप्रमाणे गृहपाठांचे काम करावे.

१. बी.ए. (विशारद) सामाजिकशास्त्रे या अभ्यासक्रमातील गृहपाठ लेखन हा महत्त्वाचा आणि अनिवार्य भाग आहे. गृहपाठ लिहिण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांनी संबंधित विषयाचे पुस्तक वाचून मगच गृहपाठ लिहिणे आवश्यक आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा विषयाचा अभ्यास होतो. स्वयंअध्ययनाची सवय व्हावी व उत्तरपत्रिका लेखनाचा सराव व्हावा हाच गृहपाठ लेखनामागील हेतू आहे.
२. गृहपाठ लिहिताना पुस्तकातील मजकुराची केवळ नक्कल करू नये. विद्यार्थ्यांनी विषय समजून घेऊन गृहपाठ लिहिला आहे की नाही हे जाणीवपूर्वक पाहिले जाते आणि त्याप्रमाणे गुण दिले जातात. प्रत्येक गृहपाठ १६ गुणांचा आहे.
३. गृहपाठ त्यांच्या अनुक्रमानुसार व सलग लिहावेत. एक गृहपाठ संपल्यावर ठळक रेघ मारून पुढील ओळीवर अथवा नव्या पानावर पुढील गृहपाठ लिहावा. उत्तरात लाल शाईचा वापर करू नये. योग्य समास सोडावा.
४. मोठ्या प्रश्नांचे उत्तर ६० ते ७० ओळीत असावे. गरजेनुसार जास्त चालेल. टीपा लिहा प्रत्येकी २५-३० ओळीत उत्तरे असावे.
५. उत्तरात गरज नसताना १,२,३ असे आकडे घालण्याऐवजी योग्य परिच्छेद पाडावेत.
६. उत्तराला सुरुवात करताना छोटेसे प्रास्ताविक व उत्तराच्या शेवटी समारोप असेल तर ते उत्तर अधिक चांगले मानले जाते.

भारतातील सामाजिक समस्या (SG - 12)

प्रश्न १) दारिद्र्य व बेकारी म्हणजे काय? भारतातील दारिद्र्य व बेकारीची कारणे लिहा.

गुण : १५

प्रस्तावना- दारिद्र्य व बेकारी या भारतातील गंभीर समस्या या दोन्ही समस्या परस्परसंबंधीत. दारिद्र्य व बेकारी - अर्थ, व्याख्या.

भारतातील दारिद्र्य व बेकारीची कारणे- ब्रिटिशांचे धोरण, प्रचंड लोकसंख्यावाढ, उत्पन्न वितरणातील असमानता, शेतमजुरांचा प्रश्न, नियोजनातील अपयश, वाढती महागाई, आजारी उद्योगांची समस्या, आर्थिक कमकुवतपणामुळे आलेली सामाजिक व मानसिक दुर्बलता, भारतीय समाजातील लोकांचा दैववादी दृष्टिकोन. समारोप.

प्रश्न २) कुटुंबविघटन म्हणजे काय? कुटुंबविघटनाची कारणे लिहा.

गुण : १५

प्रस्तावना- कुटुंब हा सर्वप्रथम असा गट असून सर्व समाजाचा तो केंद्रबिंदू आहे. जातिसंस्था, अर्थसंस्था, राज्यसंस्था, धर्मसंस्था इ. व्यापक अशा सामाजिक संस्थांची उत्पत्ती, विकास, थोडक्यात उभारणी कुटुंबसंघटनेतूनच. कुटुंबविघटन- अर्थ, व्याख्या.

कुटुंबविघटनाची कारणे- व्यक्तिवादावर भर, आर्थिक क्षेत्रातील बदल, पिढीतील अंतर, औद्योगिकीकरणाचा प्रभाव, शहरीकरण, वाढती लोकसंख्या, स्त्रीची बदललेली भूमिका. समारोप.

प्रश्न ३) पुढील प्रश्नांची २५ ते ३० ओळी उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन)

गुण : १५

१) लोकसंख्या वाढीमुळे निर्माण झालेल्या समस्या सांगा.

समस्या- आर्थिक समस्या- दारिद्र्य, बेकारीत वाढ, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा तुटवडा, झोपडपट्ट्यांची वाढ, प्रदूषणाची समस्या, सर्वांसाठी शिक्षण हे उद्दिष्ट साध्य होण्यास अडथळे, जीवनावश्यक वस्तूंची टंचाई.

सामाजिक समस्या- सामाजिकीकरण, नियंत्रणाच्या समस्या, कुटुंबविघटनास चालना, निराधार व वृद्धांच्या समस्या, शहरीकरणामुळे समस्या.

राजकीय समस्या- सामाजिक सुरक्षितता व नियंत्रणाचा शासनावर ताण, भ्रष्टाचार, अतिरेकी संघटना निर्माण, त्याचे शासनपध्दतीच्या रुपरेषेवर दूरगामी परिणाम.

२) घटस्फोटाचे दुष्परिणाम लिहा.

दुष्परिणाम- कौटुंबिक जीवन विस्कळीत, समाजजीवनात अस्थिरता, मुलांची आबाळ, व्यक्तिविघटन.

३) बालगुन्हेगारीवरील उपाय लिहा.

उपाय- बालन्यायालय, बालअभिक्षणगृह, संमत केंद्र, सुधारशाळा, किशोर सुधारालय, परिवीक्षा वसतिगृह, बालग्राम योजना.

४) मद्यपानाचे परिणाम स्पष्ट करा.

परिणाम- शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, व्यक्तिगत विघटन, कौटुंबिक विघटन, सामाजिक विघटन.

प्रश्न ४) टिपा लिहा. (कोणत्याही दोन)

गुण : १५

१) स्थलांतरास कारणीभूत घटक

घटक- आर्थिक, सामाजिक घटक, शासनाची धोरणे आणि राजकीय निर्णय, औद्योगिक अपघात, नैसर्गिक आपत्ती.

२) भारतीय कुटुंबसंस्थेतील स्थित्यंतरे

१९ व्या शतकापासून कुटुंबसंस्थेत बदल, कुटुंबाच्या रचनेत व कार्यात बदल, कुटुंब उत्पादनाचे केंद्र नाही. सदस्यांचे कार्यक्षेत्र, कुटुंबापुरते मर्यादित नाही. कुटुंबाचा आकार लहान, त्यामध्ये स्त्रीचे स्थान महत्त्वपूर्ण व वेगळे, तिच्या बदललेल्या भूमिकेमुळे मुलांच्या संगोपनाचे काम पाळणाघरांवर, शीघ्र परिवर्तन, स्थलांतर, वाढते व्यक्तिस्वातंत्र्य, गतिमान समाज व्यवस्था हे सर्व घटक कौटुंबिक जीवनात स्थित्यंतरे घडवून आणण्यास कारणीभूत.

३) गुन्हेगारांचे प्रकार

- प्रकार- १) व्यक्तिविरुद्ध हिंसक गुन्हे करणारी व्यक्ती
२) मालमत्ताविषयक तुरळक गुन्हे करणाऱ्या बिनसराईत व्यक्ती
३) व्यावसायिक क्षेत्राशी निगडीत पांढरपेशीय गुन्हेगार
४) राजकीय क्षेत्रातील भ्रष्टाचार व सत्ता मिळविण्यासाठी नियमनांचे उल्लंघन करणारी व्यक्ती, सार्वजनिक सुव्यवस्थेला धक्का पोहोचेल असे वर्तन करणारी व्यक्ती, सराईत वा अट्टल गुन्हेगार व्यक्ती, धंदेवाईक व भाडोत्री गुन्हेगार व्यक्ती.

४) बालकामगारांच्या समस्येची कारणे

गरज, कर्जफेड, आर्थिक चणचण, सामाजिक विषमता, शैक्षणिक मागसलेपण व पालकांचे अज्ञान, शिक्षणाच्या संधीचा अभाव, प्रौढांपेक्षा बालकामगार सोईचे, विघटीत कुटुंब, कायद्याची अंमलबजावणी नाही, हुंडा.

प्रश्न ५) क्षेत्रिय कार्य- आपल्या सभोवताली आढळणाऱ्या सामाजिक समस्यांची यादी करा. गुण : २०
या समस्यांची कारणे लिहा.

समाजशास्त्रीय विचारवंत (SS - 11)

प्रश्न १) ऑगस्ट कॉम्ट यांचा मानवी समाजाच्या प्रगतीचा नियम स्पष्ट करा.

गुण : १५

प्रास्ताविक- तीन अवस्थांचा नियम वा मानवी प्रगतीचा नियम याबाबतचे विचार मांडून कॉम्ट यांनी समाजशास्त्रात वैशिष्ट्यपूर्ण भर घातली. मानवी बुद्धिमत्तेशी निगडीत असलेली प्रत्येक ज्ञानशाखा विकसित होत असताना ती प्रामुख्याने तीन वेगवेगळ्या परंतु एकानंतर एक अशा विशिष्ट क्रमाने तात्विक अवस्थांमधून मार्गक्रमण करते. या तीन अवस्था- १) ईश्वरशास्त्रीय / असत्य अवस्था- या अवस्थेच्या तीन उपअवस्था- अ) सर्व वस्तू चेतनावदा आ) अनेकेश्वरवाद इ) एकेश्वरवाद

२) आध्यात्मिक/अमूर्त अवस्था ३) वैज्ञानिक/प्रत्यक्ष अवस्था.

प्रश्न २) वेबरने नोकरशाहीची कोणती वैशिष्ट्ये, कार्ये आणि अपकार्ये सांगितली आहेत?

गुण : १५

प्रस्तावना- आधुनिक समाजातील अधिकार व सत्ता त्याचप्रमाणे प्रत्येक क्षेत्रातील तर्कसंगत दृष्टिकोनातून क्रिया करण्याचे वाढते प्रमाण या गोष्टींच्या अभ्यासामुळे वेबरचे लक्ष नोकरशाहीच्या अभ्यासाकडे वळले.

नोकरशाहीची वैशिष्ट्ये- श्रेणीव्यवस्था, कायद्याने कर्तव्ये, अधिकार निश्चीती, गुणवत्तेआधारे नेमणूक, गुंतागुंतीचे विशेष काम करण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता, लेखी स्वरूपात काम, कामाला वेळेचे बंधन नाही. त्यामुळे दिरंगाई, नियमांना महत्त्व, नोकरी हाच पेशा, दरमहा ठराविक वेतन, प्रामाणिकता आवश्यक, व्यक्तीला विशिष्ट स्थान, कनिष्ठ विरष्टांची मर्जी संपादण्याचा प्रयत्न, नोकरीची शाश्वती, कार्यक्षमतेसाठी बदल्या.

नोकरशाहीची कार्ये- आधुनिक समाजाचे व्यवस्थापन शक्य, मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन शक्य, राजकीय सत्तेचे एकत्रिकरण शक्य.

नोकरशाहीची अपकार्ये- माणुसकीचा अभाव, दिरंगाई, कामात तोचतोचपणा, यांत्रिकपणा त्यामुळे नवीन प्रयोग करण्याची वृत्ती नष्ट, स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याची प्रवृत्ती कमी, वेळकाढूपणा, समारोप.

प्रश्न ३) पुढील प्रश्नांची २५ ते ३० ओळीत उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन)

गुण : १५

१) मार्क्सचे राज्याबद्दलचे विचार स्पष्ट करा.

मार्क्सच्या मते समाजात राज्याचा जन्म आर्थिक शोषण करणाऱ्या भांडवलदारांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी, त्यामुळे राज्य ही अन्याय्य संस्था, भांडवलशाहीत राज्याचे स्वरूप वर्गीय. असे राज्य नष्ट करण्याचे कार्य केवळ कामगारवर्गच करू शकेल.

२) स्पेन्सरने सांगितले मानवी शरीर व समाज यामधील साम्य-भेद स्पष्ट करा.

साम्य-समाज आणि शरीर या दोन्हीतही वैयक्तिक घटकांना वेगळे अस्तित्व नाही. दोन्हीचा हळूहळू विकास, सुक्ष्मतेतून सुरवात, अस्तित्वासाठी भोवतालच्या वातावरणावर अवलंबून एकात्मता व परस्परावलंबन, रचना विविध घटकांच्या एकत्रिकरणातून, उदय-वाढ-विकास या मार्गाने वाटचाल, एखाद्या भागात दोष निर्माण झाल्यास त्याचा परिणाम संपूर्णावर भेद-शरीराचा विकास निसर्गतः पण समाजाच्या विकास समाजातील व्यक्तीवर अवलंबून, पेशींना शरीरात स्वतंत्र अस्तित्व नाही, पण व्यक्तीला समाजात स्वतंत्र अस्तित्व, शरीरात प्रत्येक अवयव विशिष्टच काम करतो पण असे समाजातील घटकांबाबत नाही.

३) डार्विनचा धर्माचा सिद्धांत स्पष्ट करा.

टायलर व मॅक्समुल्लरचे विचार, धर्म एक सामाजिक तथ्य, धर्माची व्याख्या, पवित्र-अपवित्र, श्रद्धा आणि विधी, कुलदेवकवाद

४) परेटोचे अवशिष्टांचे प्रकार लिहा.

प्रकार- एकत्रिकरणाची उपजत प्रवृत्ती, समूहाची स्थिरता टिकवून ठेवणारे घटक, बाह्य कृतींच्या सहाय्याने भावना व्यक्त करणारे अवशिष्ट, सामाजिकतेचे अवशिष्ट, व्यक्तिमत्त्वाचे संघटन करणारे अवशिष्ट, कामप्रवृत्तींच्या संदर्भातील अवशिष्ट.

प्रश्न ४) टिपा लिहा. (कोणत्याही दोन)

गुण : १५

१) मार्क्सचे वर्गविषयक विचार

मार्क्सच्या मते, समाजात वर्गांचा उगम व्यक्तीच्या उत्पादन पद्धतीशी असलेल्या संबंधातून, उत्पादन पद्धतीत व्यक्ती जी भूमिका बजावते त्यावरून तिचा वर्ग ठरतो. मानवी इतिहासाचा विचार करता सुरुवातीच्या काळात स्वामी-दास नंतर सरंजामदार-भूदास, भांडवलदार-कामगार असे वर्ग निर्माण. आधुनिक समाजात तीन वर्ग- कामगार, भांडवलशहा व जमीनदार, एक वर्ग मालक, शोषणकर्ता व शासक दुसरा वर्ग निर्धन, शोषित, या दोन वर्गातील हितसंबंध परस्परविरोधी आपल्या दुरवस्थेची जाणीव होऊन कामगार वर्ग संघटीत होऊन भांडवलदारांविरुद्ध संघर्ष करेल, अंतिम विजय कामगारांचा होऊन वर्गविरहीत समाज अस्तित्वात येईल.

२) कुल्लेची प्रतिबिंबित स्वत्वाची कल्पना

आपण दुसऱ्या व्यक्तीला कोणत्या स्वरूपात दिसतो यासंबंधी व्यक्तीने मनात आडाखे बांधणे, समोरची व्यक्ती आपल्यासंबंधी कोणत्या प्रकारे मत बनविते याची कल्पना मनात योजणे, वरील प्रक्रियांमधून व्यक्तीच्या मनात स्वतःबद्दलची एक प्रतिमा अथवा मूल्यमापनात्मक प्रतिक्रिया तयार होते. स्वतःसंबंधीचा अभिमान, आत्मविश्वास अथवा कमीपणाची भावना यातूनच घडत जाते.

३) परेटोने सांगितलेले तर्कविसंगत कृतीचे प्रकार

प्रकार- १) नाही-नाही २) नाही-होय ३) होय-नाही ४) होय-होय

४) सोरोकीनचे सामाजिक आंतरक्रियांचे प्रकार

प्रकार- १) कौटुंबिक संबंध २) करारात्मक संबंध ३) सक्तीचे संबंध

प्रश्न ५) क्षेत्रिय कार्य- आपल्या आजूबाजूला आत्महत्येचे प्रकार घडतात. तसेच वर्तमानपत्रात आत्महत्येच्या बातम्या येतात. डरखीमच्या विचारांनुसार त्या कोणत्या प्रकारात मोडतात हे मांडा.

गुण : २०

ग्रामीण आणि नागरी समाजशास्त्र (SS - 12)

प्रश्न १) ग्रामीण आणि नागरी समुदायातील फरक विशद करा.

गुण : १५

प्रास्ताविक- सोरोकीन व झिम्मरमन यांनी आपल्या 'नागरी-ग्रामीण समाजशास्त्राची मूलतत्त्वे' या पुस्तकात ग्रामीण व नागरी समुदायातील फरक काही तत्त्वे गृहीत धरून स्पष्ट केला आहे. व्यवसाय, पर्यावरण, समुदायाचा आकार, लोकसंख्येची घनता, सजातीयता आणि विजातीयता, सामाजिक भेद आणि स्त्रीकरण, सामाजिक गतिशीलता, सामाजिक आंतरक्रिया या तत्त्वांच्या आधारे फरक स्पष्ट करता येईल.

प्रश्न २) ग्रामीण जीवनाच्या विविध अंगांवरील जातिव्यवस्थेचा प्रभाव स्पष्ट करा.

गुण : १५

प्रस्तावना- पारंपरिक ग्रामीण समाजरचनेचा आधार जात हीच होती. आधुनिक समाजात मात्र शेतीवर आधारित वर्ग निर्माण होऊ लागले आहेत.

प्रभाव- जात व ग्रामीण आर्थिक जीवन- १) उत्पादनपद्धती (कामाची विभागणी जातीनुसार), उपभोग्यता, कर्जबाजारीपणा (डॉ.आर.के.नेहरू- कनिष्ठ जाती- कर्जबाजारीपणा), राहण्याचे ठिकाण, गतिशीलता २) जात व संयुक्त कुटुंबपद्धती ३) जात व शैक्षणिक जीवन, ४) जात व धार्मिक जीवन, ५) जात व राजकीय जीवन, ६) जात आणि सामाजिक मूल्ये. समारोप.

प्रश्न ३) पुढील प्रश्नांची २५ ते ३० ओळीत उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन)

गुण : १५

१) प्राचीन भारतातील नगरांचे प्रकार सांगा.

प्रकार- नगर, पतन, द्रोणामुखी, खेता, खरवटा, निगमा, राजधानी, दुर्गा, सेनामुखी, शानिया, मठ/विहार, धार्मिक स्थळे.

२) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील जमिनविषयक संबंधांची चर्चा करा.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात प्रामुख्याने भूस्वामित्वाच्या रयतवारी, महालवारी व जमीनदारी या पद्धती निरनिराळ्या प्रांतात होत्या.

३) स्थलांतराचे प्रकार लिहा.

प्रकार- अंतर्गत स्थलांतर, आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर

४) विसाव्या शतकातील जलद नागरीकरणास कारणीभूत घटकांची चर्चा करा.

घटक- औद्योगिक क्रांती, व्यापारी, शेती क्रांती, वाहतुक व दळणवळण यातील वाढ, शिक्षणाच्या सोयीत वाढ, प्रशासकीय सोयी सुविधा, सुरक्षितता, शहर नियोजनाचे नवीन आराखडे.

प्रश्न ४) टिपा लिहा (कोणत्याही दोन)

गुण : १५

१) ग्रामीण समाजशास्त्राचे महत्त्व

कृषि व्यावसायातील मागासलेपण, ग्राम- भारतीय संस्कृतीचे उगमस्थान, सांस्कृतिक विविधता, ग्रामीण समस्या, नियोजन कार्यक्रम

२) ग्रामीण नागरी सातत्य

ग्रामीण व नागरी समुदायात फरक असला तरी शुद्ध स्वरूपात ग्रामीण किंवा नागरी असा समाज आढळणे कठीण, काही शास्त्रज्ञांच्या मते या दोन स्वतंत्र व्यवस्था आहेत. तर अनेक विचारवंतांनी याला विरोध करून ग्रामीण नागरी सातत्याची कल्पना मांडली. वीर्थ, आर.ई.पाहल, पोकाँक, मॅक आयव्हर व पेज इ.चा यात समावेश आहे.

३) नगरांची कार्ये

कार्ये- संरक्षण, शासकीय व राजकीय, व्यापारविनिमय, औद्योगिक खनिज व औद्योगिक शहरे, विविध मार्गांचे केंद्रीभवन, धार्मिक व सांस्कृतिक, क्रीडा व आरोग्यप्रवर्तक कार्ये.

४) नागरी शिक्षणाचे स्वरूप

आधुनिक नागरी समाजात शिक्षणाची साधने (व्यवसाय), उत्पन्नाची साधने आणि राजकीय सत्ता सर्वांना खुली, व्यवसायांना अनुसरून प्रशिक्षण केंद्रे, औपचारिक शिक्षण देणाऱ्या संस्था निर्माण, विशेषीकरणाला महत्त्व, शिक्षणाची सर्वांना समान संधी, खासगी व शासकीय संस्थांद्वारे शिक्षण, ठराविक शाळा, महाविद्यालयांमध्ये खूप गर्दी, विद्यार्थ्यांकडे वैयक्तिक लक्ष देणे शिक्षकांना अवघड.

प्रश्न ५) क्षेत्रिय कार्य- भारत सरकारच्या 'स्वच्छ भारत अभियान' या योजनेबाबत माहिती मिळवून त्याआधारे टिपण तयार करा. गुण : २०

बँकिंग (EG – 12)

प्रश्न १) बँक ग्राहकांचे संस्थात्मक प्रकार स्पष्ट करा.

गुण : १५

बँक ग्राहकांचे वैयक्तिक व संस्थात्मक असे दोन प्रकार, संस्थात्मक प्रकारात-भागीदारी संस्थेचे खाते, कंपन्यांची खाती, संयुक्त हिंदू कुटुंबाचे खाते, सहकारी संस्थांची खाती, बिगर व्यापारी बँकांची खाती, स्थानिक स्वराज्य संस्थांची खाती, अनिवासी भारतीय या प्रकारांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण.

प्रश्न २) भारतीय रिझर्व बँकेची प्रमुख कार्ये स्पष्ट करा.

गुण : १५

मध्यवर्ती बँकेची व्याख्या व थोडक्यात स्पष्टीकरण, कार्ये-चलनी नोटा छापणे, सरकारची बँक म्हणून कार्य, सरकारला सल्ला देणे, मार्गदर्शन करणे, सरकारी कर्जे उभारणे, आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवहारातील कार्ये, बँकांची बँक, परकीय चलनाचा साठा सांभाळणे, त्या संबंधीचे नियम, कायदे करणे, पत्रनियंत्रण, आकडेवारी गोळा करणे, प्रसिद्ध करणे इ.

प्रश्न ३) पुढील प्रश्नांची २५-३० ओळीत उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन)

गुण : १५

अ) धनादेशाची प्रमुख वैशिष्ट्ये सांगा.

धनादेशाची व्याख्या, नंतर पुढील वैशिष्ट्यांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण, चलनक्षम पत्रक, धनादेश हुंडी पण हुंडी मात्र धनादेश नसतो, आदेशानुसार पैसे देण्याची आज्ञा, बिनशर्त असतो, नमुन्यानुसारच सही आवश्यक, तारीख आवश्यक, निश्चित रक्कम, अंक व अक्षरात उल्लेख आवश्यक, मागणी केल्याशिवाय रक्कम मिळत नाही, धनादेशावर खाते क्रमांक आवश्यक, वाहक किंवा रेखांकित असू शकतो, तीन महिन्यांची मुदत असते इ.

ब) नाणे बाजाराची कार्ये स्पष्ट करा.

वित्तीय बाजाराचे दोन प्रकार- त्यापैकी एक नाणे बाजार, व्याख्या व थोडक्यात स्पष्टीकरण. कार्ये-व्यापार-उद्योग क्षेत्राला मदत, मध्यवर्ती बँकेला मदत, अल्पकालीन गुंतवणूकीची सोय, सरकारला मदत, व्याजदरातील भिन्नता कमी करण्यास मदत, भांडवल बाजाराच्या दृष्टीने महत्त्व, व्यापारी-सहकारी बँकांसाठी उपयुक्त, आर्थिक विकासाला मदत इ.

क) भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये सांगा.

भांडवल बाजाराची व्याख्या व थोडक्यात स्पष्टीकरण, वैशिष्ट्ये-दीर्घकालीन कर्जपुरवठा, भाग-कर्जरोखे यांचा उपयोग, विशिष्ट जागा नसते, सरकार-मोठी क्षेत्रे यांना कर्जपुरवठा, बँका, विकास बँका, व्यापारी बँका यांच्याकडून कर्ज पुरवठा, व्याजाच्या उद्देशाने कर्जपुरवठा, शेअर बाजारामार्फत कार्य, उद्योगांचा विस्तार-आधुनिकीकरण-नवीन उद्योग यांना प्रामुख्याने कर्ज पुरवठा इ.

ड) विकास बँकांची उद्दिष्टे सांगा.

विकास बँक व्याख्या व थोडक्यात स्पष्टीकरण, उद्दिष्टे-देशाचा जलद आर्थिक विकास, उद्योग-शेतीसाठी कर्जपुरवठा, कर्जाची हमी घेऊन मदत करणे, प्रवर्तन करणे, दुय्यम सेवांची उपलब्धता, संयोजन कौशल्याचा विकास, मागास भागांचा विकास, रोजगार निर्मिती, दारिद्र्य निर्मुलन, दुर्लक्षित क्षेत्रात गुंतवणूकीसाठी वित्तपुरवठा इ.

प्रश्न ४) टीपा लिहा. (कोणत्याही दोन)

गुण : १५

अ) बँकेतर वित्तीय संस्था.

अर्थ, स्वरूप थोडक्यात स्पष्टीकरण, बँकेतर वित्तीय संस्थांची थोडक्यात वैशिष्ट्ये, बँक व बँकेतर वित्तीय संस्थांतील साम्य-फरक याबाबत थोडक्यात विश्लेषण, भारतातील अशा संस्थांची काही उदाहरणे.

ब) सरळ व्याज

व्याजाचा हिशेब बँक व्यवहारात सर्वात महत्त्वाचा, बँकेच्या दृष्टीने खर्च तर ग्राहकास उत्पन्न, व्याजाचे दोन प्रकार. त्यापैकी एक सरळ व्याज, उदाहरण देऊन स्पष्टीकरण, सूत्राचा वापर आवश्यक.

क) समूह बँक पद्धती

रचनात्मक वर्गीकरणानुसार बँक पद्धतीचा एक प्रकार, या प्रकाराची वैशिष्ट्ये, फायदे व तोटे याबाबतचे स्पष्टीकरण आवश्यक.

ड) ए.टी.एम्.

आधुनिक बँकिंग पद्धतीत आवश्यकता, महत्त्व याबाबतचे स्पष्टीकरण, मिळणाऱ्या सेवांचे स्पष्टीकरण, फायदे व तोटे याबाबत थोडक्यात विश्लेषण.

प्रश्न ५) तुमचे ज्या बँकेत खाते आहे तेथील अधिकाऱ्यांची भेट घेऊन सदरची बँक तिच्या ग्राहकांना कोणत्या सोई सुविधा पुरविते त्याविषयी माहिती लिहा.

गुण : २०

सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र (ES - 11)

प्रश्न १) मागणीची लवचिकता म्हणजे काय? मागणीची किंमत व उत्पन्न लवचिकता स्पष्ट करा.

गुण : १५

मागणीच्या लवचिकतेची व्याख्या लिहून स्पष्ट करावी, मागणीच्या लवचिकतेचे चार प्रकार सांगून त्यापैकीच असणारे दोन प्रकार म्हणजे किंमत व उत्पन्न लवचिकता सविस्तर स्पष्ट करावेत.

१) मागणीची किंमत लवचिकता- व्याख्या स्पष्ट करावी, सुत्र स्पष्ट करावे, त्यानंतर पुढील पाच प्रकार आकृतिसह थोडक्यात स्पष्ट करावेत, पूर्ण लवचिक मागणी, पूर्ण अलवचिक मागणी, लवचिक मागणी, अलवचिक मागणी, एकक लवचिक मागणी.

२) मागणीची उत्पन्न लवचिकता- सूत्र स्वरूपात स्पष्ट करावी.

प्रश्न २) मत्तेदारी म्हणजे काय? मत्तेदारीची वैशिष्ट्ये सांगा.

गुण : १५

बाजारपेठेच्या विविध प्रकारांपैकी एक महत्त्वाचा प्रकार- मत्तेदारीची व्याख्या लिहून स्पष्ट करावी, मत्तेदारीची पुढील सर्व वैशिष्ट्ये प्रत्येकी चार-पाच ओळीत स्पष्ट करावीत. एकच उत्पादक, एकच विक्रेता, मुक्त प्रवेशाचा अभाव, वस्तुला नजिकचा पर्याय नसतो, मत्तेदारच किंमत कर्ता असतो, महत्तम नफा मिळतो, उद्योगसंस्था-उद्योग एकच असतो, मागणी वक्र डावीकडून उजवीकडे उतरणारा असतो, सरासरी प्राप्ती पेक्षा सीमांत प्राप्तीमधील घट जास्त असते, मूल्यभेद केला जातो. इ.

वरील वैशिष्ट्यांनी युक्त बाजारपेठ म्हणजे मत्तेदारी बाजारपेठ होय. मात्र प्रत्यक्ष बाजारपेठेत अशी परिस्थिती आढळून येत नाही. तात्वीक विवेचनासाठी मात्र मत्तेदारीचा अभ्यास केला जातो.

प्रश्न ३) पुढील प्रश्नांची २५ ते ३० ओळीत उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन)

गुण : १५

अ) घटत्या सीमांत उपयोगितेचा नियम स्पष्ट करा.

घटत्या सीमांत उपयोगितेचा नियम सांगून तो स्पष्ट करावा, घटत जाणाऱ्या सीमांत उपयोगितेचा तक्ता तयार करून त्याचे थोडक्यात स्पष्टीकरण करावे, तक्त्यातील आकडेवारीच्या आधारे आकृतीसह स्पष्टीकरण करावे. सिद्धांताची गृहिते, अपवाद थोडक्यात लिहावेत.

ब) मागणीचा नियम स्पष्ट करा.

मागणीचा नियम सांगून तो स्पष्ट करावा, एखाद्या वस्तूचे उदाहरण घेऊन बाजारपेठेतील मागणी तक्ता तयार करावा, त्या आधारे मागणीवक्र काढून आकृतीचे स्पष्टीकरण करावे, नियमास असणारे अपवाद थोडक्यात सांगून उदाहरणे द्यावीत.

क) पुरवठ्याचा नियम स्पष्ट करा.

पुरवठ्याचा नियम सांगून तो स्पष्ट करावा, एखाद्या वस्तूचे उदाहरण घेऊन बाजारपेठेतील पुरवठा तक्ता तयार करावा, त्याआधारे पुरवठा वक्राची आकृती काढून स्पष्टीकरण करावे. अपवाद, गृहिते थोडक्यात स्पष्ट करावीत, उदाहरणे द्यावीत.

ड) सरासरी व सीमांत खर्च म्हणजे काय? त्यांच्यातील संबंधासह स्पष्ट करा.

सरासरी व सीमांत खर्चाची व्याख्या लिहावी, सरासरी व सीमांत खर्च कसा मोजता येतो ते स्पष्ट करावे, नंतर दोन्ही खर्च वक्र एकत्रित दर्शविणारी आकृती काढून स्पष्टीकरण करावे, दोन्ही खर्चातील संबंध दर्शविणारे तीन मुद्दे लिहावेत, एखाद्या उदाहरणासह स्पष्टीकरण द्यावे.

प्रश्न ४) टीपा लिहा. (कोणत्याही दोन)

गुण : १५

अ) मूल्यभेद-

मूल्यभेदाची व्याख्या लिहावी, कोणत्या प्रकारच्या बाजारपेठेत तो शक्य असतो ते सांगावे, मूल्यभेदाचे व्यक्तीनुसार, स्थानानुसार, व्यवसायानुसार, वेळेनुसार केलेला मूल्यभेद असे चार प्रकार आढळतात. ते उदाहरणासह स्पष्ट करावेत. मूल्यभेद केव्हा शक्य असतो व तो केव्हा फायदेशीर ठरतो हे थोडक्यात स्पष्ट करावे.

ब) मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे लाभ-

मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाची संकल्पना थोडक्यात स्पष्ट करावी. मार्शल यांनी मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचे अनेक फायदे सांगितलेले आहेत- मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनामुळे अंतर्गत व बाह्य असे दोन स्वरूपाचे लाभ होतात.

अ) अंतर्गत लाभ- तांत्रिक बचत, धोके पत्करण्याची बचत इ. ब) बाह्य लाभ- स्थानियीकरणाच्या बचती, माहिती व ज्ञान याबाबतच्या बचती, विशेषीकरणाच्या बचती इ. मुद्दे स्पष्ट करावेत.

क) विक्री खर्च-

विक्री खर्चाची व्याख्या लिहून ती थोडक्यात स्पष्ट करावी. विक्री खर्च व उत्पादन खर्च यातील फरक, विक्री खर्च केव्हा करावा लागते, विक्री खर्चाचे परिणाम या तीन मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण आवश्यक, विक्री खर्चामुळे वस्तुच्या किंमत पातळीत वाढ होते; परंतु तरीही या खर्चात दिवसेंदिवस वाढ होताना दिसते.

ड) व्याजाचा रोखता प्राधान्य सिद्धांत-

केन्य यांनी मांडलेला एक महत्त्वाचा सिद्धांत, थोडक्यात स्पष्टीकरण करावे. पैशाच्या मागणीचे तीन हेतू स्पष्ट करून पैशाच्या पुरवठ्याची बाजू सांगणे आवश्यक, पैशाची मागणी व पुरवठा या आधारे आकृती काढून तिचे स्पष्टीकरण करावे, सिद्धांताचे परीक्षण थोडक्यात लिहावे.

प्रश्न ५) दूरदर्शनवरील / वर्तमानपत्रातील जाहिरातीद्वारे वस्तूभेद कसा केला जातो याचे निरीक्षण करून उदाहरणासह सविस्तर टिपण लिहा.

गुण : २०

विकासाचे अर्थशास्त्र (ES - 12)

प्रश्न १) मागासलेल्या अव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

गुण : १५

मागासलेल्या किंवा अविकसित अर्थव्यवस्थेची व्याख्या व थोडक्यात स्पष्टीकरण. वैशिष्ट्ये स्पष्ट करताना पुढील मुद्द्यांचे विश्लेषण आवश्यक- अल्प दरडोई उत्पन्न, दरडोई अल्प भांडवल, प्राथमिक स्वरूपाचे उत्पादन, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा कमी वापर, श्रमिकांची कमी कार्यक्षमता, प्राथमिक क्षेत्रावरील अवलंबित्व, लोकसंख्यावाढीचे मोठे प्रमाण, बेकारीचे मोठे प्रमाण, साधन-सामग्रीचा अपूर वापर, अनुकूल जीवन मूल्याचा अभाव, भांडवल बाजाराची अपूर्णता, प्रशासनाचे स्वरूप, आर्थिक विषमता इत्यादी.

प्रश्न २) आर्थिक विकासाच्या मार्गातील अडथळे स्पष्ट करा.

गुण : १५

प्रत्येक राष्ट्रातील भौगोलिक, राजकीय, सांस्कृतिक परिस्थिती, परंपरा, विचार भिन्न असल्याने आर्थिक विकासाच्या मार्गात सर्वच विकसनशील देशांना कमी-जास्त प्रमाणात अडथळ्यांना तोंड द्यावे लागते. अडथळे स्पष्ट करताना पुढील मुद्द्यांचा आधार घेऊन उदाहरणासह सविस्तर स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. परकीय राजवटीचा परिणाम, बाजाराची अपूर्णता, दुष्टचक्रांचे अस्तित्व, भांडवलाची कमतरता, सामाजिक व सांस्कृतिक अडथळे, आंतरराष्ट्रीय घटक इ.

प्रश्न ३) पुढील प्रश्नांची २५ ते ३० ओळीत उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन)

गुण : १५

अ) भांडवल निर्मितीचे परकीय मार्ग सांगा.

भांडवल निर्मितीची व्याख्या थोडक्यात स्पष्ट करावी, भांडवल निर्मितीचे दोन प्रमुख मार्ग- देशांतर्गत मार्ग व परकीय मार्ग. यापैकी परकीय मार्गांमध्ये परकीय मदत, आयातीवर नियंत्रण, अनुकूल व्यापारशर्ती या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण आवश्यक, सारांश स्वरूपात परकीय मार्गांचे महत्त्व सांगणे आवश्यक.

ब) उत्पादन तंत्राची निवड कोणत्या घटकांवर अवलंबून असते?

उत्पादन तंत्राचे दोन प्रकार- श्रमप्रधान व यंत्रप्रधान उत्पादन पद्धती, उत्पादनाचे कोणते तंत्र निवडावे यावर पुढील घटकांचा प्रभाव पडतो. आर्थिक व सामाजिक उद्दिष्टे, उत्पादन घटकांचा पुरवठा, देशातील तांत्रिक पातळी, भांडवलाची उपलब्धता, लोकसंख्या इ.

क) तंत्रज्ञानाचे महत्त्व स्पष्ट करा.

तंत्रज्ञानाची व्याख्या- तंत्रज्ञान म्हणजे कोणतेही पद्धतशीर ज्ञान, जे शास्त्रीय प्रयोगावर आधारीत असते व ज्याच्यामुळे समाजाची वस्तू व सेवा निर्मितीची क्षमता वाढते. थोडक्यात स्पष्टीकरण.

महत्त्व स्पष्ट करताना पुढील मुद्द्यांचे विश्लेषण आवश्यक- उत्पादन घटकांत वाढ न करता उत्पादनात वाढ, वाढीस मदत, कार्यक्षमतेत वाढ, टंचाईवर मात इत्यादी.

ड) परकीय मदतीचे स्वरूप स्पष्ट करा.

परकीय मदतीच्या संकल्पनेचे थोडक्यात स्पष्टीकरण. स्वरूप स्पष्ट करताना पुढील मुद्द्यांचे विश्लेषण आवश्यक- अनुदान, सुलभ कर्ज, तांत्रिक मदत, खासगी भांडवल, परकीय सहयोग, विदेशी सरकारचे कर्ज, आंतरराष्ट्रीय कर्ज व मदत इत्यादी.

प्रश्न ४) टिपा लिहा. (कोणत्याही दोन)

गुण : १५

अ) विकास प्रक्रियेतील शासनाची भूमिका-

राष्ट्राच्या विकासात शासनाची भूमिका महत्त्वाची, सार्वजनिक आरोग्य कुटुंब कल्याण, शिक्षण, सामाजिक सुविधा, आर्थिक सुविधा, शेती सुधारणा, औद्योगिक विकास, चलन विषयक धोरण, इ. बाबतीत सरकारची भूमिका स्पष्ट करावी.

ब) विदेशी भांडवलाचे फायदे-

आर्थिक विकासात विदेशी भांडवलाचे महत्त्व असते. अनेक फायदे, गुंतवणूक वाढते, औद्योगिकीकरणास चालना, मोठ्या उद्योगांची स्थापना, वाहतूक क्षेत्रात सुधारणा, लोहपोलाद उद्योगांची स्थापना या मुद्यांचे स्पष्टीकरण करावे.

क) भांडवलाच्या मागणीवरील मर्यादा

अल्पविकसित देशात भांडवल गुंतवणूक महत्त्वाची. परंतु भांडवलाच्या मागणीवर प्रत्यक्षात अनेक मर्यादा. पुढील मुद्यांचे स्पष्टीकरण आवश्यक- मर्यादित बाजारपेठ, बेकारीचे मोठे प्रमाण, मागास तंत्रज्ञान, संयोजकाचा अभाव, आवश्यक सोईचा अभाव, व्याजाचा दर, करविषयक धोरण, कायदेशीर तरतूदी इत्यादी.

ड) अति उपभोगावस्था-

रोस्टोव यांनी आपल्या विकासाच्या अवस्थांचा सिद्धान्त मांडलेला आहे. या सिद्धान्तातील अति उपभोगावस्था ही शेवटची अवस्था त्यांनी स्पष्ट केलेली आहे. या अवस्थेत दिसून येणाऱ्या तीन गोष्टी स्पष्ट करणे आवश्यक. अतिउपभोगावस्था प्राप्त करणाऱ्या देशाची उदाहरण देणे आवश्यक.

प्रश्न ५) गेल्या दहा वर्षात तुमच्या शहरात खेड्यात झालेल्या आर्थिक विकासाची सविस्तर माहिती लिहा.

गुण : २०

भारतातील स्थानिक स्वराज्य शासन संस्था (PG - 12)

प्रश्न १) पंचायत राज्य व्यवस्थेतील तीन स्तर सांगून जिल्हा परिषदेची रचना व कार्ये स्पष्ट करा. गुण: १५

प्रास्ताविक- जिल्हा परिषद, पंचायत राज्य व्यवस्थेतील सर्वात महत्वपूर्ण स्तर
जिल्हा परिषदेची रचना (७३ व्या घटनादुरुस्तीनुसार)

कार्यकाल, सभासद, अध्यक्ष व उपाध्यक्ष, सभा, जिल्हा परिषदेची कार्ये, समित्या, मुख्य कार्यकारी अधिकारी, समारोप.

प्रश्न २) स्थानिक संस्थांच्या त्रुटीची चर्चा करून स्थानिक स्वराज्य संस्था सुधारण्यासाठी उपाय सुचवा. गुण: १५

प्रस्तावना- स्थानिक स्वराज्य संस्थांची उपयुक्तता थोडक्यात स्पष्ट करणे.

- त्रुटी- १) पक्षीय राजकारणाचा प्रभाव २) निवडणुका
३) वाढती जबाबदारी ४) कार्यक्षम प्रशासकांचा अभाव
५) आर्थिक समस्या ६) अधिकारी वर्गातील तणाव
७) दुर्बल घटक ८) जात-धर्म यांचे प्राबल्य
९) नियंत्रण

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सुधारणेसाठीचे उपाय- राष्ट्रीय हितास प्राधान्य देणे, संमेलने, शिबिरे, प्रशिक्षण इ. द्वारे लोकांना माहिती देउन प्रोत्साहन देणे.

समारोप- वरील माहितीच्या आधारे सारांश रुपाने समारोप लिहावा.

प्रश्न ३) पुढील प्रश्नांची २५ ते ३० ओळीत उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन)

गुण: १५

अ) स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे महत्त्व विशद करा.

प्रस्तावना- स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा अर्थ, व्याख्या व वैशिष्ट्ये थोडक्यात लिहावे. महत्त्व- १) केंद्रीय व राज्य सरकारवरील कामाचा भार कमी होतो. २) कार्यक्षम प्रशासनासाठी ३) स्थानिक जनतेचे सहकार्य ४) जनसेवा ५) राजकीय शिक्षण मिळते ६) लोकशाहीसाठी उपयुक्त ७) सरकार व जनता यामधील दुवा ८) आदर्श नागरिकांचे गुण ९) नेतृत्व इत्यादी मुद्यांच्या आधारे स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे महत्त्व थोडक्यात लिहावे.

समारोप- स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे महत्त्व लक्षात घेउन जनतेने जागरूक राहून त्यांचा उपयोग करून घेतला पाहिजे.

आ) छावणी मंडळ

प्रास्ताविक- छावणी मंडळाची वैशिष्ट्ये, छावणी मंडळाची रचना, छावणी मंडळाची कार्ये.

समारोप

इ) 'बलवंतराय मेहता समिती' यावर टीप लिहा.

प्रस्तावना- लोकशाही विकेंद्रीकरण करणे व विकासात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा अधिक उपयोग करून घेणे आवश्यक होते या दृष्टीने बलवंतराय मेहता समितीची निर्मिती १९५७ मध्ये करण्यात आली.

बलवंतराय मेहता समिती- १) मेहता समितीच्या निर्मितीमागील उद्देश लिहावेत.

२) मेहता समितीचा अहवाल व शिफारशी लिहाव्यात.

३) त्रिस्तरीय रचना याबाबत लिहावे.

४) मेहता समितीच्या शिफारशींचे परीक्षण थोडक्यात लिहावे.

समारोप- भारतात लोकशाहीची पाळेमुळे खोलवर रुजविण्यासाठी मेहता समितीने केलेल्या शिफारशी लोकशाही विकेंद्रीकरणास अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत.

ई) पी.बी.पाटील समितीच्या शिफारशींची चर्चा करा.

प्रस्तावना- पंचायत राज्य व्यवस्थेचा सर्वांगीण अभ्यास करण्यासाठी प्राचार्य पी.बी.पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली १८ जून १९८४ रोजी महाराष्ट्र शासनाने एक समिती नेमली.

पी.बी.पाटील समितीच्या शिफारशी-

पी.बी.पाटील समितीच्या शिफारशी थोडक्यात लिहाव्यात.

समारोप- पी.बी.पाटील समितीने सर्वांग परिपूर्ण अभ्यास करून पंचायत राज्य पद्धतीमध्ये नवसंजीवनी निर्माण करणाऱ्या शिफारशी केल्या आहेत. परंतु या शिफारशी मूलगामी नाहीत. त्यातील काही शिफारशी शासनाने स्वीकारल्या; परंतु पंचायत राज्य कारभारत लोकसहभाग फारसा वाढलेला दिसत नाही.

प्रश्न ४) टिपा लिहा. (कोणत्याही दोन)

गुण: १५

अ) ७३ वी घटनादुरुस्ती

७३ व्या घटनादुरुस्तीतील प्रमुख तरतुदी लिहाव्यात.

तरतुदी- १) पंचायत राज संस्थांची निर्मिती २) कार्यकाल ३) निवडणूक ४) आरक्षण
५) आर्थिक निधी संदर्भातील तरतुदी ६) पंचायत राज संस्थांचे अधिकार व जबाबदाऱ्या इत्यादी.

समारोप- ७३ व्या घटनादुरुस्तीचे मूल्यमापन थोडक्यात लिहावे.

आ) जिल्हा परिषदेचे अधिकार व कार्ये

प्रस्तावना- जिल्हा परिषदेची स्थापना, रचना कार्यकाल याबाबत अतिशय थोडक्यात लिहावे.

जिल्हा परिषदेचे अधिकार व कार्ये-

१) महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियमाच्या कलम १००, १०६, १०७, १२३, १२४, १२८, १३० नुसार दिलेली कार्ये लिहिणे.

२) याशिवाय- शेती, पशुसंवर्धन, शिक्षण, वैद्यकीय, आरोग्य, इमारती, व दळणवळण, पाणी, उद्योगधंदे, समाजशिक्षण इत्यादींच्या आधारे जिल्हा परिषदेचे अधिकार व कार्ये थोडक्यात लिहिणे. समारोप.

इ) महापौर परिषद

प्रस्तावना- महापौर परिषदेची प्रथा अमेरिकेत असलेली दिसून येते. त्याच धर्तीवर १९८० मध्ये पश्चिम बंगालने कलकत्ता महानगरपालिकेत महापौर परिषद सुरु केली.

महापौर परिषद-

१) महानगरपालिका २) महापौर परिषद ३) समित्या ४) नगरआयुक्त

वरील मुद्द्यांच्या आधारे महापौर परिषदेबाबत लिहावे.

समारोप- महापौर परिषद कलकत्त्यात अत्यंत यशस्वी झाली. छत्रं तु मुंबई व नागपूर येथे त्यांना मोठे अपयश प्राप्त झाले. परिणाम महाराष्ट्रात महापौर परिषद रद्द करणे भाग पडले.

ई) स्थानिक स्वराज्य संस्थांवरील नियंत्रण

प्रस्तावना- स्थानिक स्वराज्य संस्थांवरील नियंत्रणाची आवश्यकता थोडक्यात लिहावी.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांवरील नियंत्रण

१) विधिमंडळाचे नियंत्रण २) प्रशासकीय नियंत्रण ३) आर्थिक नियंत्रण ४) न्यायालयीन नियंत्रण इत्यादी स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर नियंत्रण ठेवण्याच्या विविध मार्गांची थोडक्यात चर्चा करावी.

समारोप- स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर नियंत्रण असावे हा विचार योग्यच आहे. नियंत्रणामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था अधिक कार्यक्षम होऊन त्यांच्यातील दोष कमी होतील. परंतु हे नियंत्रण सकारात्मक असणे गरजेचे आहे.

गृहपाठ ५) क्षेत्रिय कार्य : तुमच्या गावातील/शहरातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेची पुढील मुद्द्यांच्या आधारे माहिती गोळा करा व त्यावर आधारित टिपण तयार करा. (साधारण ३ फुलस्केप पाने) गुण: २०

१) स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा प्रकार २) कार्यकाल ३) निवडणूक ४) कोणत्या राजकीय पक्षाकडे किती काळ सत्ता होती ५) या संस्थेची आत्तापर्यंतची कामगिरी (Performance) समाधानकारक आहे का? तुमच्या गावातील/शहरातील कोणते प्रश्न त्यांनी सोडवले? ६) त्यांच्याविषयी जनमत काय आहे?

भारताचे शासन आणि राजकारण (PS - 11)

गृहपाठ १) भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

गुण: १५

प्रस्तावना- कोणत्याही देशाची राज्यघटना ही तेथील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक अशा विविध परिस्थितीवर आधारित असते. या सर्व परिस्थितीचा प्रभाव भारताच्या राज्यघटनेवर पडलेला आहे.

भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये- जगातील सर्वात मोठी व लिखित राज्यघटना, परिवर्तनीयता व तत्परता यांचा समतोल, जनतेचे सार्वभौमत्व, सार्वभौम, समाजवादी-धर्मनिरपेक्ष-लोकशाही-प्रजासत्ताक गणराज्य, भारतीय राज्यघटनेत मूलभूत अधिकारांची नोंद, संसदीय शासनपद्धती, मार्गदर्शक तत्वांचा समावेश, प्रौढ मताधिकार, एकेरी नागरिकत्व, अल्पसंख्यांकांना संरक्षण, धर्मनिरपेक्ष राज्य, कल्याणकारी राज्य, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था, द्विगृहात्मक कायदेमंडळ इत्यादी वैशिष्ट्ये थोडक्यात लिहिणे.

समारोप- वरीलप्रमाणे भारतीय राज्यघटनेची जी वैशिष्ट्ये आढळून येतात, त्यामुळे भारतीय राज्यघटना खऱ्या अर्थाने जगातील एक वैशिष्ट्यपूर्ण आदर्श राज्यघटना बनली आहे.

गृहपाठ २) भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्क स्पष्ट करा.

गुण: १५

प्रस्तावना- व्यक्तीला एक नागरिक म्हणून आपला विकास करता यावा म्हणून राज्यघटनेद्वारे मूलभूत हक्कांची तरतूद करण्यात आलेली आहे.

मूलभूत हक्क- १) समतेचा हक्क २) स्वातंत्र्याचा हक्क ३) शोषणाविरुद्धचा हक्क ४) धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क ५) सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क ६) मालमत्ताविषयक हक्क ७) घटनात्मक उपयांबाबतचे हक्क वरील मूलभूत हक्क थोडक्यात स्पष्ट करावे.

समारोप- भारतीय राज्यघटनेने मूलभूत हक्कांना अतिशय महत्त्व दिले असून, त्यांची सविस्तर तरतूद राज्यघटनेमध्ये केलेली आढळते.

गृहपाठ ३) पुढील प्रश्नांची २५ ते ३० ओळीत उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन)

गुण: १५

अ) महाराष्ट्रातील जात व राजकारण यांची चर्चा करा.

प्रस्तावना - ब्राह्मण जातीचे राजकारण

- मराठा जातीचे राजकारण

- मुस्लिम जातीचे राजकारण

- इतर मागास जातीचे (OBC) राजकारण.

समारोप

आ) भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यातील पुढील संकल्पना स्पष्ट करा.

अ) सार्वभौम राज्य आ) धर्मनिरपेक्ष

प्रस्तावना- भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लिहिणे. भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यातील संकल्पना-

अ) सार्वभौम राज्य- भारताने राज्यघटनेचा स्वीकार केल्यानंतर भारत परकीय किंवा अंतर्गत शक्तींच्या नियंत्रणामधून पूर्णतः मुक्त आहे हे जगाला निश्चिन् सांगण्याकरिता सार्वभौम या शब्दाचा प्रयोग राज्यघटनेमध्ये केलेला आहे.

आ) धर्मनिरपेक्ष- भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यात 'धर्मनिरपेक्षता' या शब्दाचा ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे समावेश करण्यात आला आहे. भारत हे एक धर्मनिरपेक्ष राज्य आहे. भारतीय राज्यघटनेद्वारे भारतीयांना धार्मिक स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे.

समारोप- सार्वभौम राज्य, धर्मनिरपेक्षता या तत्वांचा आदर्श म्हणून गौरव करणारी भारताची राज्यघटना आहे.

इ) भारतीय संघराज्याचे स्वरूप विशद करा.

प्रस्तावना- संघराज्य पद्धती कशास म्हणतात ते थोडक्यात स्पष्ट करणे. पुढील मुद्द्यांच्या आधारे भारतीय संघराज्याचे स्वरूप विशद करणे.

१) केंद्र व राज्यातील वैधानिक संबंध आणि अधिकार वाटप

२) केंद्र व राज्यातील प्रशासकीय संबंध आणि अधिकार वाटप

३) केंद्र व राज्यातील आर्थिक संबंध आणि अधिकार वाटप

इत्यादींचे स्पष्टीकरण थोडक्यात लिहावे.

समारोप- वरील सर्व मुद्यांवरून भारतीय संघराज्य केंद्रीकरणकडे झुकलेले आहे, असे लक्षात येते.

ई) १९७७ नंतरच्या भारतीय राजकारणावर प्रभाव टाकणाऱ्या घटकांची चर्चा करा.

प्रस्तावना- १९७५ च्या आणीबाणीच्या पार्श्वभूमीवर झालेली १९७७ ची निवडणूक ही अनेक अर्थानी ऐतिहासिक ठरली. याबाबत थोडक्यात लिहिणे. १९७७ नंतरच्या भारतीय राजकारणावर प्रभाव टाकणारे घटक- १) काँग्रेसच्या प्रभावात तुलनात्मक घट, २) केंद्रानुवर्तित्वामुळे घटकराज्यात अस्थिरता, ३) राज्य पातळीवर नव्या राजकीय शक्तींचा उदय, ४) सीमावर्ती राज्यात अस्थिरता, ५) काँग्रेसला एकमेव राष्ट्रव्यापी पर्याय उभा करण्यातील असमर्थता

समारोप- वरील घटकांचा सविस्तर अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की, सर्व राजकीय पक्षांनी राष्ट्रीय हितास प्राधान्य देणारे राजकारण करणे ही काळाची गरज बनली आहे.

गृहपाठ ४) टीपा लिहा. (कोणत्याही दोन)

गुण: १५

अ) राष्ट्रपतींचे अधिकार व कामे

प्रस्तावना- राष्ट्रपतींबाबतची माहिती प्रास्ताविक रुपाने लिहावी. राष्ट्रपतींचे अधिकार व कामे- १) प्रशासकीय अधिकार २) विधिविषयक अधिकार ३) न्यायविषयक अधिकार ४) आर्थिक अधिकार ५) आणीबाणीचे अधिकार वरील अधिकार व कामे थोडक्यात लिहिणे.

समारोप- राष्ट्रपतींना जे व्यापक अधिकार राज्यघटनेने दिले आहेत ते प्रत्यक्षात केंद्रीय कार्यकारी मंडळ व संसदेचे आहेत.

आ) भारतीय संसदेची रचना

प्रस्तावना- भारताच्या शासनव्यवस्थेमध्ये भारतीय संसदेचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. संसद कायदा करणे आणि कार्यकारी मंडळावर नियंत्रण ठेवण्याचे काम करते. मंत्रिमंडळ संसदेला जबाबदार असते.

भारतीय संसदेची रचना-

१) भारतीय संसद द्विगृही आहे.

१) राज्यसभा २) लोकसभा या दोन सभागृहांबाबत माहिती लिहिणे अपेक्षित आहे.

२) संसद सदस्यांची पात्रता

३) अपात्रतेबाबतचे नियम

४) संसद सदस्यांना मिळणारे संरक्षण

वरील सर्व मुद्यांच्या आधारे भारतीय संसदेची रचना थोडक्यात लिहिणे.

समारोप- भारताने लोकशाही, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष समाजाची उभारणी करण्याचे उद्दिष्ट घटनात्मक मार्गाने साकार करण्याचे ठरविले असल्यामुळे भारतीय संसदेस भारताच्या राजकारणात अनन्यसाधारण महत्त्वाचे स्थान आहे.

इ) हिंदी आणि इंग्रजी भाषेच्या समर्थनार्थ आणि विरोधात मांडण्यात येणारे मुद्दे

प्रस्तावना- विचारांची देवाणघेवाण करण्याचे भाषा हे एक प्रमुख साधन आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटिशांची शासकीय कामकाजाची भाषा साहजिकच इंग्रजी हीच होती. परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र एखादी 'आपली' भाषा हीच राष्ट्रभाषा असावी म्हणून हिंदी या भाषेचा 'राष्ट्रभाषा' म्हणून स्वीकार केला. हिंदी आणि इंग्रजीच्या समर्थनार्थ व विरोधी मांडण्यात येणारे मुद्दे- इंग्रजी भाषा परकीय, ब्रिटिश साम्राज्यशाहीचे प्रतिक म्हणून विरोध याउलट हिंदी स्वदेशी, साधी, सोपी व येथील संस्कृती, परंपरा यांच्याशी निगडित असलेली भाषा आहे.

इंग्रजीचे समर्थन करणाऱ्यांच्या मते, इंग्रजी ही समृद्ध भाषा आहे. ही आंतरराष्ट्रीय भाषा आहे.

समारोप- वरील माहितीच्या आधारे तुमचे मत सारांश रुपाने लिहावे.

ई) भारतातील नियोजन

प्रस्तावना- नियोजनाची व्याख्या लिहिणे.

भारतातील नियोजन- १५ मार्च १९५० रोजी भारतीय नियोजन मंडळाची स्थापना केली.

नियोजन मंडळाची रचना लिहिणे अपेक्षित आहे. याशिवाय भारतातील नियोजनाची उद्दिष्टे लिहावीत.
समारोप-नियोजनाच्या यशापयशाबाबत थोडक्यात लिहावे.

गृहपाठ ५) क्षेत्रिय कार्य- तुम्ही राहत असलेल्या भागातील पंचवीस लोकांच्या हिंदी व इंग्रजी भाषेच्या संदर्भात (या पुस्तकातील माहितीच्या आधारे) मुलाखती घेउन त्यावर आधारित निबंध लिहा. (३-४ फुलस्केप पाने)

गुण: २०

भारतीय राजकीय विचारवंत (PS - 12)

प्रश्न १) डॉ.आंबेडकरांनी अस्पृश्यांसाठी दिलेल्या योगदानाची उदाहरणासह चर्चा करा.

गुण: १५

प्रस्तावना- अस्पृश्यांच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक परिस्थितीचे वर्णन थोडक्यात लिहिणे.

डॉ.आंबेडकरांचे अस्पृश्यांसाठीचे योगदान-

अस्पृश्यांच्या विकासासाठी डॉ.आंबेडकरांनी पहिल्या गोलमेज परिषदेत काही मागण्या मांडल्या. पुणे करार, मजूर पक्षाची स्थापना, शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन, बौद्ध धर्माचा स्वीकार इत्यादी महत्त्वपूर्ण मुद्यांच्या आधारे डॉ.आंबेडकरांनी अस्पृश्यांसाठी दिलेल्या योगदानाची उदाहरणासह सविस्तर चर्चा करावी.

समारोप- डॉ.आंबेडकरांचे अस्पृश्यांच्या विकासातील योगदान वरील माहितीच्या आधारे सारांश रूपाने लिहावे.

प्रश्न २) डॉ.राममनोहर लोहिया यांचे समाजवादासंबंधीचे विचार स्पष्ट करा.

गुण: १५

प्रस्तावना- डॉ.लोहिया हे भारतातील एक समाजवादी विचारवंत होते.

भारताच्या संदर्भात डॉ.लोहिया यांनी समाजवादी विचारसरणी मांडली. डॉ.लोहिया यांचे समाजवादासंबंधीचे विचार- १) भांडवलशाहीला विरोध, २) साम्यवाद अमान्य, ३) उत्पादन साधनांवर व्यक्तीच्या खाजगी मालकीला विरोध, ४) मोठ्या उद्योगधंद्यांचे राष्ट्रीयीकरण, ५) समाजवादाच्या प्रस्थापनेसाठी ११ सुत्री कार्यक्रम, ६) अल्पप्रमाणात यंत्राचा वापर, ७) मागासलेल्या जाती जमाती, ८) किमती, ९) शेती, १०) चौखांबी राज्य, ११) विश्वराज्य वरील मुद्यांच्या आधारे डॉ.लोहिया यांचे समाजवादासंबंधीचे विचार लिहावेत.

समारोप- वरील माहितीच्या आधारे सारांश रूपाने समारोप लिहावा.

प्रश्न ३) पुढील प्रश्नांची २५ ते ३० ओळीत उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन)

गुण: १५

अ) राजा राममोहन रॉय यांचे कायदाविषयक विचार सांगा.

प्रस्तावना- लोकांच्या इच्छा, आकांक्षा, रुढी आणि परंपरा इ. गोष्टी लक्षात घेउन कायदे करणे अपेक्षित असते असे रॉय यांना वाटते.

रॉय यांचे कायदाविषयक विचार-

१) ब्रिटिश संसदेलाच भारतासाठी कायदा करण्याचा अधिकार

२) इंग्लंडच्या अभिजात लोकमताच्या हातीच भारतासाठी कायदेनिर्मितीची सत्ता असावी.

३) कायद्याचे संहितीकरण

४) ब्रिटिश संसदेने भारतासाठी कायदे करावेत असे रॉय सुचवितात.

५) भारतातील रुढी व परंपरा लक्षात घेउन कायदे करावेत.

वरील मुद्यांच्या आधारे रॉय यांचे कायदाविषयक विचार लिहावेत.

समारोप- रॉय यांच्या कायदेविषयक विचारांचे मूल्यमापन थोडक्यात लिहावे.

आ) न्या.रानडे यांच्या सामाजिक विचारांची चर्चा करा.

प्रस्तावना- न्या.रानडे यांच्या काळातील भारतात असणारी सामाजिक परिस्थिती कशी होती याचे थोडक्यात विवेचन करणे. न्या.रानडे यांचे सामाजिक विचार-

१) भारतीय समाजाच्या उणिवा २) सामाजिक सुधारणांची उद्दिष्ट्ये ३) सामाजिक सुधारणेच्या पद्धती ४) आधी राजकीय स्वातंत्र्य की सामाजिक सुधारणा ?

वरील मुद्यांच्या आधारे न्या.रानडे यांचे सामाजिक विचार थोडक्यात लिहावे.

समारोप- न्या.रानडे यांनी स्वतः सामाजिक सुधारणेसाठी केलेले प्रयत्न सारांश रूपाने लिहिणे अपेक्षित आहे.

इ) लोकमान्य टिळकांना 'भारतीय असंतोषाचे जनक' का म्हटले जाते ?

प्रस्तावना- आधुनिक भारताच्या राजकीय इतिहासात लोकमान्य टिळक ही एक महान व्यक्ती होउन गेली. स्वराज्य हे त्यांचे ध्येय होते. लोकमान्य टिळकांना 'भारतीय असंतोषाचे जनक' असे ब्रिटिशांनी म्हटले आहे. लोकमान्य टिळकांना 'भारतीय असंतोषाचे जनक' म्हटले जाते याची कारणमीमांसा-

१) सहकाराचे उत्तर सहकाराने देण्यावर भर, २) तिहेरी स्वरूपाचे कार्य, ३) राष्ट्रीय आंदोलनाला निश्चित ध्येयाची बैठक, ४) वस्तुनिष्ठ व्यवहारी भूमिका इत्यादी मुद्यांच्या आधारे या प्रश्नाचे उत्तर लिहावे.

समारोप- भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला नवी दिशा देऊन, लोकमत जागृत करून, लोकांच्या असंतोषाला संघटित करून स्वराज्याचे आपले ध्येय प्राप्त करण्याचा लोकमान्य टिळकांनी प्रयत्न केला.

ई) महात्मा गांधींचे धर्म व राजकारण याबाबतचे विचार स्पष्ट करा.

प्रस्तावना- म.गांधींच्या मते, धर्माशिवाय राजकारणाची कल्पनाच केली जाऊ शकत नाही. भारताच्या धार्मिक वारशाचा खूप खोल ठसा म.गांधींच्या राजकारणावर उमटलेला होता.

महात्मा गांधींचे धर्म व राजकारण याबाबतचे विचार-

महात्मा गांधींच्या मते, राजकारणाचे आधात्मीकरण व्हावे. महात्मा गांधींच्या राजकारणात सत्याची व न्यायाची प्रतिष्ठापना, सत्य व अहिंसा ही मूलतत्त्वे होती. धर्म व राजकारण यांची फारकत महात्मा गांधी यांना मान्य नाही. मानवता धर्म, ईश्वरावर श्रद्धा, सर्वधर्मसमानता इत्यादी मुद्यांच्या आधारे महात्मा गांधींचे धर्म व राजकारण याबाबत विचार थोडक्यात स्पष्ट करणे.

समारोप- वरील माहितीच्या आधारे सारांश रूपाने समारोप लिहावा.

गृहपाठ ४) टीपा लिहा. (कोणत्याही दोन)

गुण: १५

अ) लोकमान्य टिळकांचा चतुःसूत्री कार्यक्रम

प्रस्तावना- स्वराज्य हे भारतीय जनतेचे ध्येय होते. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी लोकमान्य टिळकांनी भारतीय जनतेसमोर आपला चतुःसूत्री कार्यक्रम ठेवला. लोकमान्य टिळकांचा चतुःसूत्री कार्यक्रम-

१) स्वराज्य २) स्वदेशी ३) बहिष्कार ४) राष्ट्रीय शिक्षण या मुद्यांची थोडक्यात चर्चा करणे.

समारोप- वरील माहितीच्या आधारे सारांश रूपाने समारोप लिहावा.

आ) महात्मा गांधी यांची 'सत्याग्रहाची' संकल्पना

प्रस्तावना- महात्मा गांधींच्या सत्य व अहिंसा व तत्त्वाविषयी थोडक्यात लिहिणे.

सत्याग्रह- सत्याग्रह या संकल्पनेत असहकार, हरताळ, सामाजिक बहिष्कार, धरणे, सविनय कायदेभंग, हिजरत, उपोषण, संप इत्यादी सत्याग्रहाचे मार्ग स्पष्ट करणे.

समारोप- वरील माहितीच्या आधारे सारांश रूपाने समारोप लिहावा.

इ) डॉ.आंबेडकरांचे लोकशाहीसंबंधी विचार

प्रस्तावना- डॉ.आंबेडकरांचे लोकशाहीसंबंधी विचार भारताच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थितीच्या अवलोकनातून निर्माण झाले आहे. डॉ.आंबेडकर हे लोकशाहीचे पुरस्कर्ते होते.

डॉ.आंबेडकरांचे लोकशाहीसंबंधी विचार-

१) लोकशाही शासनपद्धतीचे आदर्श का वाटत होती याची कारणमीमांसा लिहिणे.

२) संसदीय लोकशाही शासनपद्धतीचे समर्थन

३) भारताच्या बाबतीत संसदीय शासनपद्धती यशस्वी होईल का, याची देखील कारणमीमांसा लिहिणे.

४) संसदीय लोकशाहीच्या यशासाठी आवश्यक उपाय स्पष्ट करणे.

वरील सर्व मुद्यांच्या आधारे डॉ.आंबेडकरांचे लोकशाहीसंबंधीचे विचार थोडक्यात लिहिणे.

समारोप- स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व या आधारावर भारतात राजकीय आणि सामाजिक स्वरूपाची लोकशाही प्रस्थापित करावी अशी तळमळ डॉ.आंबेडकर आपल्या विचारातून व्यक्त करतात.

ई) डॉ.लोहिया यांचे स्वातंत्र्याविषयी विचार

प्रस्तावना- व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या कल्पनेचे लोहिया यांना जबरदस्त आकर्षण होते. ते स्वातंत्र्य हे सर्वश्रेष्ठ मूल्य मानत होते.

डॉ.लोहिया यांचे स्वातंत्र्याविषयी विचार-

१) व्यक्तिविकासासाठी स्वातंत्र्य आवश्यक असते.

२) व्यक्ती नियंत्रण व नियोजनापासून मुक्त हव्यात.

३) व्यक्तिविकास ही मानवी कल्याणाची अत्यावश्यक बाजू असते.

४) स्वातंत्र्याचे दोन भाग (स्वातंत्र्याचे वर्गीकरण)

५) प्रतिकाराचा हक्क मान्य

वरील मुद्यांच्या आधारे डॉ.लोहिया यांचे स्वातंत्र्याविषयीचे विचार थोडक्यात लिहिणे.

गृहपाठ ५ क्षेत्रिय कार्य : एकविसाव्या शतकातील गांधीवादाचे महत्त्व व योगदान यांची चर्चा करा.
(३ फुलस्केप पाने)

गुण: २०

कृषी भूगोल (GG - 12)

प्रश्न १) भारताच्या अर्थव्यवस्थेतील शेतीचे महत्त्व स्पष्ट करा.

गुण : १५

प्रस्तावना- शेती हा भारताचा मुख्य व्यवसाय.

मुद्दे- कच्चा मालाचा पुरवठा, रोजगार, उदर निर्वाहाचे साधन, औद्योगिक प्रगती, खाद्यपुरवठा, राष्ट्रीय उत्पन्न, वाहतूक अंतर्गत व्यापार, निर्यात या मुद्द्यांचे उदाहरणासह स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

प्रश्न २) भारतीय कृषी समस्यांवरील उपयांची उदाहरणासह चर्चा करा.

गुण : १५

प्रस्तावना- स्वातंत्र्योत्तर काळात शेती विकासाच्या दृष्टीने आणि शेतीची उत्पादकता वाढावी म्हणून भारत सरकार क्रियाशील असून उत्पादन क्षमतेत सतत वाढ घडवून आणली जात आहे.

मुद्दे- जमिनीची धूप थांबवणे, बांध घालणे, पायऱ्या पायऱ्याची शेती करणे, पूर नियंत्रण, योग्य खतांचा वापर करणे, जमीन कृषी योग्य बनविणे, उत्तम बी-बीयाण्याचा पुरवठा, नैसर्गिक व रासायनिक खतांचा वापर, जलसिंचनाच्या सोयी, शेत जमिनीचे एकत्रीकरण, अवजारात बदल, पिकांवरील रोगाचे निर्मुलन, कृषी महाविद्यालयात शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षण इत्यादी मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक.

समारोप- भारतीय शेतकरी आजही शेतीकडे केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून पाहतात. परंतु नव-नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून शेतीचा कसा विकास होईल त्या दृष्टीने विचार करणे आवश्यक आहे.

प्रश्न ३) पुढील प्रश्नांची २५ ते ३० ओळीत उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन)

गुण : १५

१) जलसिंचनाचे महत्त्व थोडक्यात लिहा.

प्रस्तावना- जलसिंचनाची व्याख्या.

मुद्दे- जलसिंचनाच्या वापराची कारणे, अनिश्चित पर्जन्य, पर्जन्य वितरण, उत्पादन इ. जलसिंचनाच्या पद्धती आर्थिक व सामाजिक घटकांचा अंतर्भाव या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण. समारोप.

२) सखोल शेती विषयी थोडक्यात माहिती लिहा.

प्रस्तावना- सखोल शेतीची व्याख्या.

मुद्दे- सखोल शेतीचे उत्पादन वाढविण्याचा प्रयत्न, काळजीपूर्वक मशागत, खतांचा वापर, यांत्रिक अवजाराचा वापर, मोसमी हवामान, उत्पादक प्रदेश या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण. समारोप.

३) कृषीवर परिणाम करणाऱ्या आर्थिक घटकांचे वर्णन करा.

प्रस्तावना- कोणत्याही प्रदेशातील शेती ही त्या प्रदेशातील निरनिराळ्या घटकांवर अवलंबून असते.

मुद्दे- जलसिंचन, वाहतुकीची साधने, बाजारपेठा, तांत्रिक ज्ञानाचा प्रसार, भांडवल, शासकीय धोरण या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

४) मळ्याच्या शेतीच्या समस्या लिहा.

प्रस्तावना- मळ्याच्या शेतीची व्याख्या.

मुद्दे- या पिकामुळे जमिनीची धूप, लोकसंख्या विरळ, अपुरा मजुर पुरवठा, खर्चाचे प्रमाण जास्त, पिकांवर विविध रोग व कीड मोठ्या प्रमाणावर, उत्पादनात घट, मजुर व मालक यांच्यात संघर्ष, अतिशय दुर्गम भागात शेती, आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठा, त्यामुळे किंमतीत चढ-उतार या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

प्रश्न ४) टीपा लिहा. (कोणत्याही दोन)

गुण : १५

१) जमिनीची धूप

प्रस्तावना- जमिनीची धूप व्याख्या.

मुद्दे- जमिनीची धूप थांबविणे, बांध घालणे, पायऱ्या पायऱ्याची शेती करणे, जमिनीच्या धुपेचे प्रकार- चादर धुप, घळई धुप, खळगे धुप, या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण. समारोप.

२) कृषीवर परिणाम करणारे- सामाजिक घटक

प्रस्तावना- कृषी भूगोलामध्ये सामाजिक घटकाचे महत्त्व.

मुद्दे- जमिनीचा मालकी हक्क, लागवडी खालील क्षेत्राचा आकार, शेतीचे तुकडीकरण, जातीनुसार लागवडीच्या क्षेत्राचे वितरण, शेतकऱ्यांचा धर्म, शेतमजुरांची गतिशीलता, शेतकऱ्यांचे जीवनमान, मजुर, रुढी व परंपरा या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण. समारोप.

३) व्यापारी अन्न व धान्य शेती

प्रस्तावना- व्यापारी अन्न व धान्य शेतीची व्याख्या.

मुद्दे- व्यापारी अन्न धान्य शेतीचे स्थान, हवामान, जमीन, शेतीचा आकार, मर्यादित मजुरवर्ग यंत्र सामुग्री, बी-बियाणे, पिके, वाहतूक या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

४) कापूस- जागतिक वितरण.

प्रस्तावना- कापूस या पिकासाठी अनुकूल हवामानाविषयी थोडक्यात माहिती.

मुद्दे- वितरण- भारत, चीन, रशिया, पाकिस्तान या देशातील वितरण स्पष्ट करावे. समारोप.

प्रश्न ५) शेतीतील आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे होणारे फायदे व तोटे लिहा.

गुण : २०

वस्ती भूगोल (GS - 11)

प्रश्न १) वस्ती भूगोलाच्या व्याख्या लिहून स्वरूप व व्याप्ती स्पष्ट करा.

गुण : १५

प्रस्तावना- मानव हा समाजप्रिय प्राणी आहे. वस्तीची व्याख्या व स्पष्टीकरण.

मुद्दे- स्वरूप- वस्तीची रचना, आकृतिबंध, कार्ये, अवस्थांचे अवलोकन, कारणमीमांसा, पर्यावरण, जीवनपद्धती
व्याप्ती- काळाबरोबर मानवाचा विकास, गरजांच्या पुर्तीची कालसापेक्षा, क्षेत्रीय व्यवस्था, वस्त्यांची निर्मिती, विस्तार, विकास, क्रियापद्धतीत बदल, संस्कृतीची विविध अंगे, वस्तीची आंतररचना, कार्ये, पर्यावरणाशी निगडित स्थलीय पार्श्वभूमी या सर्व मुद्द्यांचे उदाहरणासह स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

प्रश्न २) वस्त्यांच्या विकेंद्रीकरणावर परिणाम करणारे घटक उदाहरणासह स्पष्ट करा.

गुण : १५

प्रस्तावना- विकेंद्रीत वस्त्यांची निर्मिती औद्योगिक क्रांतीच्या पर्वापासून आजतागायत पूर्वीपेक्षा जास्त प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते. विकेंद्रीकरणाची व्याख्या.

मुद्दे- १) प्राकृतिक घटक, २) आर्थिक घटक, ३) सामाजिक घटक, ४) राजकीय घटक,

५) लोकसंख्या, ६) सांस्कृतिक घटक इत्यादी घटकांचे उदाहरणासह स्पष्टीकरण करणे आवश्यक.

समारोप- भारतामध्ये जगातल्या कोणत्याही देशापेक्षा जाती, धर्म, पंथ व विचारप्रणाली यांच्यात फार मोठी विविधता असल्याने इतिहास काळापासून आजतागायत वस्त्यांचे विकेंद्रीकरण झाल्याची उदाहरणे आहेत.

प्रश्न ३) पुढील प्रश्नांची २५ ते ३० ओळीत उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन)

गुण : १५

१) ग्रामीण व नागरी वस्त्यांमधील फरक स्पष्ट करा.

प्रस्तावना- जगाच्या विविध भागात ग्रामीण व नागरी वस्त्या विखुरलेल्या आहेत.

मुद्दे- लोकसंख्या, प्रशासकीय व्यवस्थापन, आर्थिक व्यवसाय, वस्त्यांमधील सुविधा वस्त्यांची कार्ये, वस्त्यांचे आकार इत्यादी मुद्द्यांचे उदाहरणासह स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

२) ग्रामीण वस्त्यांच्या स्थान निस्थितीवर परिणाम करणाऱ्या प्राकृतिक घटकांचे थोडक्यात वर्णन करा.

प्रस्तावना- ग्रामीण वस्तीची व्याख्या, स्पष्टीकरण.

मुद्दे- भूरचना, भूस्तर रचना, जमीन, हवामान, सुर्यप्रकाश, शुष्कभूमी, पाणी पुरवठा, बांधकाम सामुग्री, अन्नपुरवठा यामुद्द्यांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

३) शहरी वस्त्यांच्या केंद्रीकरणावर परिणाम करणाऱ्या आर्थिक घटकांचे उदाहरणासह स्पष्टीकरण करा.

प्रस्तावना- केंद्रीकरणाची व्याख्या.

मुद्दे- आर्थिक घटक- जमिनीची सामुदायिक मालकी, शेतीचे तुकडे, शेतीसाठी मनुष्यबळ कमी, मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

४) नागरी वस्त्यांच्या आकृतिबंधाची थोडक्यात माहिती लिहा.

प्रस्तावना- नागरी वस्त्यांची व्याख्या.

मुद्दे- नगरातील अंतर्गत रचना, गतिमान स्वरूप, नियोजनबद्ध, भौगोलिक घटकांच्या संदर्भानुसार सांस्कृतिक व सामाजिक घटकांचा प्रभाव, बुद्धिबळपट आकृतिबंध या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

प्रश्न ४) टीपा लिहा. (कोणतेही दोन)

गुण: १५

१) भारतातील घरांचे प्रकार

प्रस्तावना- भारताच्या खंडप्राय देशात सांस्कृतिक विभिन्नता मोठ्या प्रमाणावर असल्याने घरांच्या प्रकारातही भिन्नता आढळते.

मुद्दे- महाराष्ट्रातील मध्यमवर्गीय घरे, बुलेदखंड, उत्तर प्रदेश, उत्तर प्रदेशातील पुर्वभाग, पश्चिम बंगाल, बिहार या राज्यातील घरांची बांधणी तेथील हवामान व जमीन यावर अवलंबून असते या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

२) भारतातील प्रमुख शहर- मुंबई

प्रस्तावना- मुंबई हे शहर भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वसलेले आहे. हे जगातले एक अग्रणी महानगर म्हणून ओळखले जाते.

मुद्दे- प्राकृतिक रचना, स्थान, विकास, मोठमोठ्या संस्था, केंद्रीय व्यवहार, कार्ये- कारखानदारी, व्यापार, व्यवसाय, विद्यापीठ, शिक्षण संस्था, उच्च न्यायालय इत्यादी मुद्द्यांची सविस्तर माहिती लिहिणे आवश्यक. समारोप.

३) नागरी वस्त्यांची कार्ये

प्रस्तावना- नागरी वस्ती ही सामाजिक जीवन व्यवस्थेची मूलभूत गरत व मागण्या शमविण्याची एक प्रतिनिधीक पण परिवर्तनशील अशी गतिमान रचना कार्यान्वीत झालेली असते.

मुद्दे- प्रशासकीय नगरे, औद्योगिक, लष्करी, राजकीय, सांस्कृतिक, व्यापारी, वाहतूक, मनोरंजन या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

४) ग्रामीण भागातील घरबांधणी साहित्य

प्रस्तावना- पर्यावरणातील घटकांपासून मानवी समुहाच्या संरक्षणासाठी घराचे कार्य महत्त्वपूर्ण ठरते.

मुद्दे- साहित्य- माती, दगड, लाकूड, गवत, कृषी उत्पादनातील साहित्य, सिमेंट, लोहपोलाद इत्यादी मुद्द्यांचे उदाहरणासहित स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

प्रश्न ५) आपल्या सभोवतालच्या नागरी/ग्रामीण वस्तीविषयी सविस्तर माहिती लिहा.

गुण: २०

मुद्दे- स्थान, रचना, स्वरूप, आकृतीबंध, भौगोलिक व सामाजिक व सांस्कृतिक घटक याचा प्रभाव कार्ये, विकास या संदर्भात सविस्तर

साधनसंपत्ती आणि पर्यावरण (GS - 12)

प्रश्न १) पर्यावरणशास्त्राच्या व्याख्या लिहा व स्वरूप व व्याप्ती स्पष्ट करा.

गुण: १५

प्रस्तावना- मानवाने स्वतःच्या स्वार्थाकरिता निसर्गामधील असलेल्या अनेक साधनांचा प्रचंड वापर केला त्यामुळे पर्यावरणामध्ये अनेक स्वरूपाच्या समस्या निर्माण झाल्या यामुळे पर्यावरणशास्त्राचा अभ्यास करणे आवश्यक झाले आहे. पर्यावरण शास्त्राची व्याख्या.

मुद्दे- व्याप्ती- पर्यावरण संकल्पना, परिसंस्थाचा अभ्यास, परिस्थितीकी संकल्पना, पर्यावरण आपत्ती, साधनसंपत्तीचा अभ्यास, पर्यावरणीय प्रभाव परीक्षण, पर्यावरण नियोजन, पर्यावरण व्यवस्थापन.

स्वरूप- मानव पर्यावरण यांच्या आंतरसंबंधाचा अभ्यास करणे, गतिमान शास्त्र, आंतरविद्याशास्त्रीय स्वरूप, गुंतागुंतीचे शास्त्र, अनुभवाधिष्ठित शास्त्र, समन्वयक शास्त्र इत्यादी मुद्द्यांचे सविस्तर स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

प्रश्न २) साधनसंपत्तीच्या विनियोगावर मानवी घटकांचे होणारे परिणाम सौदाहरण स्पष्ट करा.

गुण: १५

प्रस्तावना- मानवाला आपल्या गरजा भागविण्यासाठी साधनसंपत्तीचा विनियोग करावा लागतो. तथापि साधन संपत्तीची उपयोगिता सर्वत्र समान नसते.

मुद्दे- लोकसंख्या, साधनसंपत्तीचे धोरण, राजकीय घटक, सांस्कृतिक विकास, तांत्रिक प्रगती, मानवी कर्तृत्व व बौद्धिक क्षमता, स्वस्त पर्यायी साधनांची निर्मिती, उत्पादन खर्चाचे प्रमाण, भांडवल गुंतवणुकीचे प्रमाण, चालीरिती व रुढी या मुद्द्यांचे सविस्तर स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

प्रश्न ३) पुढील प्रश्नांची उत्तरे २५ ते ३० ओळीत लिहा. (कोणतेही दोन)

गुण: १५

१) नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या घटकांचे वर्णन करा.

प्रस्तावना- साधनसंपत्तीच्या व्याख्या.

मुद्दे- जंगल संपत्ती, उर्जा संपत्ती, लोकसंख्या संपत्ती या साधनसंपत्तीचे वर्णन करणे आवश्यक. समारोप.

२) हवा प्रदूषणाची कारणे लिहा.

प्रस्तावना- हवेच्या प्रदूषणास कारणीभूत ठरणारी हवा प्रदूषणे नैसर्गिक व मानव निर्मित घटकामुळे होते.

मुद्दे- औद्योगिक केंद्रे, खाणकाम, वाहतूक, नागरीकरण, भूकंप, ज्वालामुखी, पूर, वणवे, घरगुती. इत्यादी मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

३) पवन उर्जेचे महत्त्व स्पष्ट करा.

प्रस्तावना- वाऱ्यापासून जी उर्जा प्राप्त होते अशा उर्जेला पवन उर्जा असे म्हणतात.

मुद्दे- एक स्वच्छ उर्जा प्रकार, निसर्गात सर्वत्र उपलब्ध, एक अक्षय प्रकार, पवन उर्जा निर्मिती करणारे यंत्रे आधुनिक व कार्यक्षम, मोठ्या जागेची आवश्यकता नसते, खर्च कमी. इत्यादी मुद्द्यांचे सविस्तर स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

४) जंगलाचे प्रत्यक्ष होणारे फायदे लिहा.

प्रस्तावना- वनसंपत्तीचे अनेक उपयोग आहेत. नैसर्गिक वनस्पतीवर मानवाचे जीवन, अन्न, वस्त्र, निवारा, व्यवसाय, उत्पादन अशा विविध कारणासाठी अवलंबून आहे.

मुद्दे- शेतीची अवजारे, इंधन, लाकूड, कोळसा, घरबांधणीसाठी फर्निचर, जागा निर्मिती, कागद निर्मिती, कच्चा माल, औषधी गुणधर्म, जहाजबांधणी, पशुपालन या मुद्द्यांचे सविस्तर स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

प्रश्न ४) टीपा लिहा. (कोणतेही दोन)

गुण: १५

१) निर्वाणीकरणाचे पर्यावरणीय परिणाम

प्रस्तावना- पृथ्वीवरील जंगलाचे आवरण नष्ट होण्याच्या प्रक्रियेला निर्वाणीकरण असे म्हणतात.

मुद्दे- भूजल पातळीत घट, आद्रतेत घट, वाळवंटीकरण, वन्य पशुपक्ष्याचा न्हास, पर्यावरण असमतोल, मृदाधूप, पर्जन्य प्रमाणात घट, नद्यांना पूर, तापमानात वाढ, जनावरांच्या चाऱ्याचा तुटवडा इ. मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

२) आम्ल पर्जन्य

प्रस्तावना- आम्ल पर्जन्य व्याख्या

मुद्दे- आम्ल पर्जन्यामधील घटकांची नावे व परिणाम.

शारीरिक, मानसिक, ऐतिहासिक स्थळे, पाणी, जमीन, शेती, प्राणी, पक्षी या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण. समारोप.

३) सौरउर्जा

प्रस्तावना- सौरउर्जा म्हणजे सुर्याच्या उष्णतेपासून निर्माण होणारी शक्ती म्हणजे सौरउर्जा होय.

मुद्दे- सौरउर्जेचे महत्त्व, सौरउर्जा वापरातील अडचणी, सौरउर्जेचे प्रकार व स्पष्टीकरण. या सर्व मुद्द्यांचे सविस्तर स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

४) प्रदूषण अभ्यासाचे महत्त्व

प्रस्तावना- पर्यावरणातील कोणत्याही घटकाचा भौतिक, रासायनिक किंवा जीवशास्त्रीय गुणधर्मामध्ये नको असणारा बदल म्हणजे प्रदूषण होय.

मुद्दे- प्रदूषणावर प्रतिबंधात्मक उपाययोजना, प्रदूषणाची कारणे, परिणामाचा सखोल अभ्यास, हवा, पाणी व ध्वनी यांची कारणे शोधून उपाययोजना करणे या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण करणे आवश्यक. समारोप.

प्रश्न ५) आपण राहत असलेल्या भागातील प्रदूषणाविषयी सविस्तर माहिती लिहा.

गुण: २०

मुद्दे- जलप्रदूषण, हवा प्रदूषण, ध्वनी प्रदूषण याविषयी सविस्तर माहिती लिहिणे अपेक्षित.

‘शबरी’, ‘विशाखा’, ‘व्यक्ती आणि वल्ली’ (MG - 12)

एकूण गुण : ८०

गृहपाठ १ ला

गुण : २०

प्रश्न- शबरी कादंबरीचे कथानक थोडक्यात लिहा?

प्रस्तावना- लेखिकेचा परिचय- थोडक्यात कथानकाचे वर्णन- पात्र परिचय- कथानकाचा कालखंड- दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळातील सामाजिक- राजकीय परिस्थितीचे वर्णन- स्त्रिया नोकरी करण्यासाठी बाहेर पडण्याची सुरुवात- आई नाराज- नव्या जुन्याचा संघर्ष- मध्यमवर्गीय राहणीमान- सवयी- प्रेमविवाह- धंदा किंवा व्यवसाय करणाऱ्यांचे जग- शिक्षणक्षेत्रातील बदल- शबरी अभिरामचा संघर्ष- त्यांचे कौटुंबिक ताणतणाव- शबरीने घर सोडण्याचा घेतलेला निर्णय- हरिद्वारला गंगेवर गेल्यावर झालेले विचारांचे परिवर्तन- घरी परत येण्याचा निर्णय- समारोप.

गृहपाठ २ रा

गुण : १०

प्रश्न- शबरी कादंबरीतील वातावरण विशद करा?

प्रस्तावना- लेखिकेचा परिचय- कादंबरीच्या सुरुवातीला जुन्या पद्धतीचे कौटुंबिक वातावरण- सामाजिक वातावरणात दुसऱ्या महायुद्धामुळे घडणारे बदल- नव्या, जुन्याचा संघर्ष- राहणीमानातील फरक- दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळामुळे स्वातंत्र्यपूर्व मोर्चे- आंदोलने- सामाजिक वातावरण- राजकीय वातावरण- उदा.गंगाराम- शिक्षणक्षेत्रातील बदल- गांधी विचारांचा पगडा- महागाई- काळाबाजार- समारोप.

गृहपाठ ३ रा

गुण : २०

प्रश्न- १. गोदाकाठचा संधिकाल २. समिधाच सख्या कवितांचे सरग्रहण करा?

प्रस्तावना- लेखकाचा परिचय- कवितेचे शीर्षक- काव्याचा भावार्थ- सौंदर्य-वृत्त-अलंकार-छंद-संकल्पना इ.

गृहपाठ ४ था

गुण : १०

प्रश्न- पु.ल.देशपांडे यांच्या व्यक्ती आणि वल्ली मधील सखाराम गटणे व परोपकारी गंपू या व्यक्तींची स्वभाव वैशिष्ट्ये विशद करा?

प्रस्तावना- लेखकाचा परिचय- ‘व्यक्ती आणि वल्ली’ मधील स्वभाव वैशिष्ट्ये- व्यक्ती काल्पनिक असूनही त्यात वास्तवपणा- प्रत्येक व्यक्तीची स्वतंत्र लकब- संवादाची भाषा- सखाराम गटणे- सामान्य व्यक्ती- पण बोलताना सतत साहित्यिक भाषा- लेखकावर नितांत श्रद्धा- प्रेम- आदर- साहित्याची आवड- साहित्यिक भाषेत सतत बोलत राहिल्यामुळे तोंडात छापखान्याचे खिळे बसविल्याचा भास- साहित्याशी एकनिष्ठता- परोपकारी गंपू- समाजात अवती भोवती सतत वावरणारी व्यक्ती- स्वतःबद्दल प्रचंड आत्मविश्वास- सतत दुसऱ्याला मोफत सल्ला देणे- नाटक- लग्नसमारंभ वा मूर्तिकाचे कार्य असो सगळीकडे जाण्याची तयारी- सगळ्यांविषयी आपलेपणा- सामाजिक लोकप्रियता- उदा.वडिलांच्या एकसष्टीचा समारंभ- समारोप.

गृहपाठ ५ वा उपक्रम पूर्ण करा.

गुण : २०

स्त्री लेखिका म्हणून आपला वेगळा ठसा उमटविणाऱ्या, विभावरी शिरूरकर यांचे अल्पचरित्र लिहा.

त्याचे नाव- जन्म स्थल काल- शोलेय महाविद्यालयीन शिक्षण- छंद- नोकरी- व्यवसाय- त्यांच्या साहित्यनिर्मितीची प्रेरणा- त्यांच्या साहित्याला लाभलेले पुरस्कार- त्यांच्या साहित्यनिर्मितीचे स्वरूप- त्यांच्या साहित्याचे वेगळेपण इ.

प्राचीन भारत (इसवीसन १२०० पर्यंत) (HS – 11)

१. चंद्रगुप्त मौर्याच्या साम्राज्यविस्ताराचे वर्णन करून त्याच्या कारकिर्दीचे मूल्यमापन करा.

गुण : १५

प्रस्तावना - चंद्रगुप्त कोण होता ?

चंद्रगुप्त मौर्य - साम्राज्यविस्तार, योग्यता - प्रचंड साम्राज्याचा निर्माता,

महान क्रांतिकारक, समर्थ नेतृत्व, कल्याणकारी प्रशासक, महान त्यागी

समारोप - मौर्यांचे साम्राज्य हे भारतातील पहिले मोठे साम्राज्य. त्याची पायाभरणी चंद्रगुप्ताने केली. तसेच परकियांच्या आक्रमणाला समर्थपणे तोंड दिले

२. समुद्रगुप्ताच्या कर्तृत्वाचे वर्णन करा.

गुण : १५

प्रस्तावना - समुद्रगुप्त कोण होता ?

समुद्रगुप्ताचे कर्तृत्व - साम्राज्यविस्तार, मांडलिकत्वाच्या पध्दतीचा अवलंब विविध सत्तांशी मैत्री करार, अश्वमेध यज्ञ, नाणी, योग्यता

समारोप - भारतातील सरंजामशाहीचा उद्गाता म्हणून समुद्रगुप्ताचे महत्त्व

३. थोडक्यात उत्तरे लिहा. (कोणतीही दोन)

गुण : १५

अ) इतिहासाच्या स्वरूपाचे वर्णन करा.

प्रस्तावना - इतिहास म्हणजे काय ?

इतिहासाचे स्वरूप

इतिहास एक शास्त्र व कलाकृती, इतिहासाची व्यक्तिनिष्ठता, गटनिष्ठता,

परिवर्तनशीलता, कालसापेक्षता, वर्तमानकाळ व भूतकाळ यांच्यातील

कधी न संपणारा संवाद, इतिहासाची व्यापकता, समन्वितता

समारोप

ब) भारताच्या प्राचीन इतिहासाच्या भौतिक/पुरातत्त्वीय संदर्भसाधनांची माहिती लिहा.

प्रस्तावना - संदर्भसाधने म्हणजे काय ? संदर्भसाधनांचे प्रकार

भौतिक साधने - अवशेष, स्मारके, नाणी, आलेख, ताम्रपट, शिलालेख

समारोप - भौतिक साधनांचे महत्त्व

क) कुशाणांविषयी माहिती लिहा.

प्रस्तावना - कुशाणांनी भारतात कुठे साम्राज्य स्थापन केले ?

कुशाण - मूळ स्थान, सम्राट कनिष्क, व्यापाराची भरभराट, बौद्ध धर्माचा प्रसार

समारोप - एकूणच परकीयांचा भारतीय संस्कृतीतील सहभाग महत्त्वाचा

ड) पाल, प्रतिहार आणि राष्ट्रकूट यांची माहिती देऊन त्यांच्यातील संघर्षाची माहिती द्या.

प्रस्तावना - या सत्तांचा कालखंड

तिन्ही सत्तांची थोडक्यात माहिती (स्थान, महत्त्वाचे राजे, योगदान) संघर्षाची कारणे -राजकीय पोकळी व आर्थिक

सामर्थ्य प्राप्त करणे, शेवटी विजय प्रतिहारांचा

समारोप - संघर्ष असूनही इतिहासामध्ये या सत्तांचे महत्त्वपूर्ण योगदान

४. टिपा लिहा. (कोणत्याही दोन)

गुण : १५

अ) आर्यांचे राजकीय जीवन

प्रस्तावना - आर्यांचे आगमन

राजकीय जीवन - टोळी पध्दती, वंशशाखा, राजा, गणराज्य, राजाची कर्तव्ये, बळी, धार्मिक व नैतिक बंधने, प्रशासन
समारोप - आर्यांनी भारतातील राजकीय व्यवस्थेचा पाया घातला. पुढील काळात या पायावरच अनेकविध राज्यांची उभारणी

ब) इ.स. पूर्व सहाव्या शतकातील शेतीचा विकास

प्रस्तावना - प्राचीन काळात शेती हाच प्रमुख व्यवसाय

इ.स. पूर्व सहाव्या शतकातील शेतीचा विकास - जमीन राजाच्या मालकीची, छोटे शेतकरी, जमीनदार व ब्राह्मण, कूळ

नव्या वसाहती, लोखंडी फाळाचा वापर, जलसिंचनाच्या सोयी, भरभराट, राजसत्तेची मदत, पिके, शेतीवरील कराची व शेतीसंबंधी प्रशासनाची सुरुवात

समारोप - आर्यांच्या काळात शेती व त्या अनुषंगाने अर्थव्यवस्था व प्रशासन यांची पायाभरणी

क) राष्ट्रकुटांचे योगदान

प्रस्तावना - राष्ट्रकुटांच्या सत्तेचा परिचय

राष्ट्रकूट - ज्ञान, विज्ञान, शिक्षण, साहित्य यांना उत्तेजन, वास्तुकला व शिल्पकला यांचा प्रसार - लेणी

समारोप - आजही लेण्यांच्या रूपाने राष्ट्रकुटांच्या योगदानाची साक्ष

ड) विस्तीर्ण भारत

प्रस्तावना - संकल्पनेचा अर्थ - भारतीय संस्कृतीच्या प्रसार जगभरात झाल्याने भारताची व्याप्ती वाढली. ही व्याप्ती म्हणजेच विस्तीर्ण भारत - व्यापार व राजकीय विस्तार यामुळे परदेशांशी संबंध, संबंधित देश राजसत्ता, धर्म, स्थापत्य, साहित्य, ज्ञान विज्ञान यांचे संक्रमण

समारोप - भारताची ही सांस्कृतिक व्याप्ती भारताच्या राजकीय सामर्थ्याची व सांस्कृतिक संपन्नतेची साक्ष देते.

५. विद्यार्थीमित्रांनो, या प्रश्नामधील उपप्रश्नांची उत्तरे तुम्हाला पुस्तकात तयार मिळणार नाहीत. क्रेडिट सिस्टिममध्ये यु.जी.सी.च्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार विद्यार्थ्यांनी त्यांची निरीक्षणशक्ती, आकलनक्षमता व विचारशक्ती यांचा वापर करून काही काम करणे अपेक्षित आहे. खालील प्रश्न तुम्हाला मनोरंजक व ख-या अर्थाने विचार व अभ्यास करायला प्रेरणा देणारे असतील.

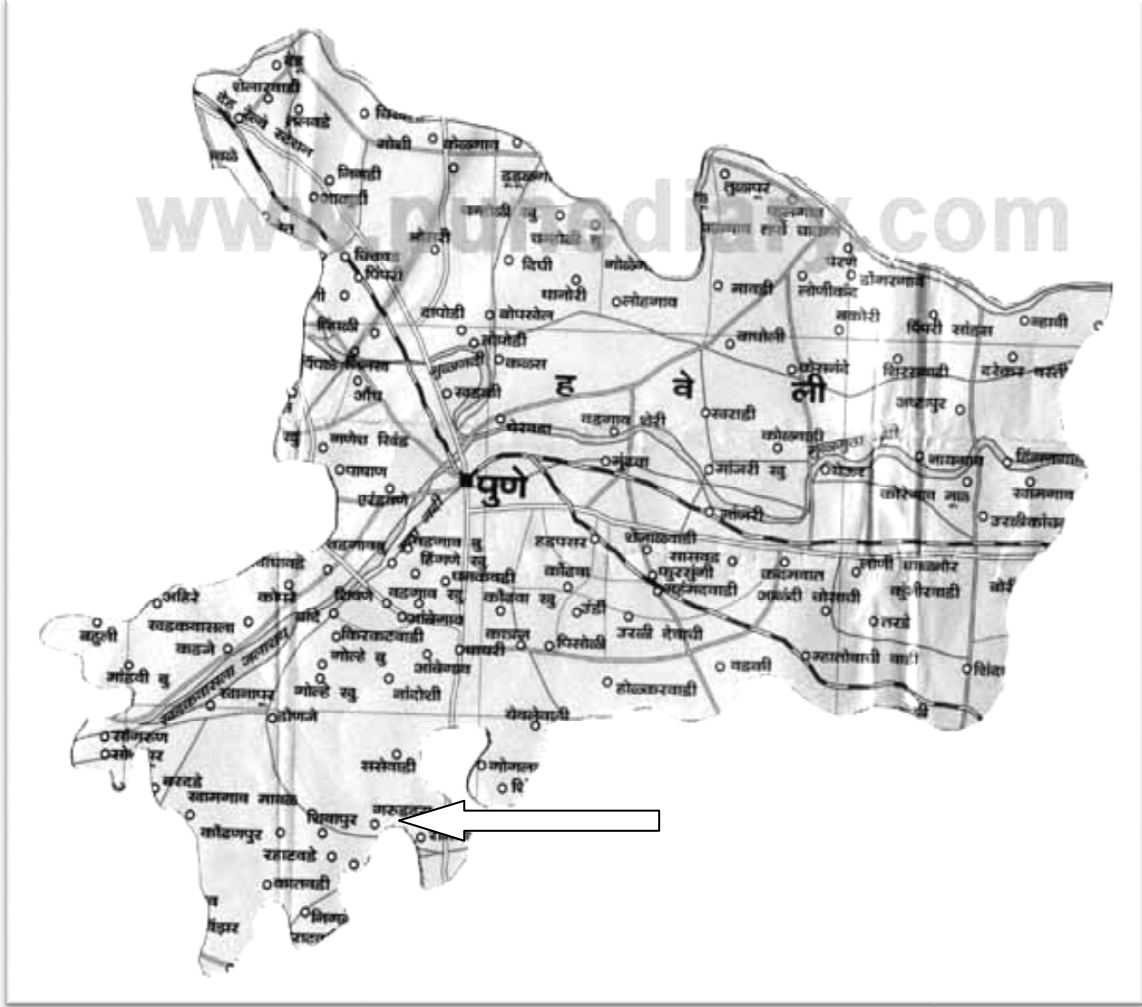
एकूण गुण २०

अ) खाली दिलेली बातमी वाचा आणि त्याखाली दिलेल्या प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

गुण : १६

१. पुणे जिल्ह्याचा खालील नकाशा काढा आणि त्यात शिवापूर कोठे आहे ते दाखवा.

गुण ४



२. लेणी हा इतिहासाच्या संदर्भसाधनांचा कोणता प्रकार आहे ते इतिहास संकल्पना व संदर्भसाधने या प्रकरणाच्या आधारे लिहा. गुण १
३. सदर लेण्यांचे संशोधन कोणी केले आहे? गुण १
४. बातमीमध्ये उल्लेखिलेल्या लेण्या गौतम बुद्धांच्या काळातील आहेत का? गुण २
५. या काळात महाराष्ट्राच्या या भागामध्ये कोणाचे राज्य अस्तित्वात होते? गुण २
- अ) चेर ब) पांड्य क) सातवाहन ड) चौळ
६. सदर वृत्तानुसार या लेण्यांचा वापर कशासाठी आणि कोणासाठी केला जात असावा? गुण २
७. लेण्यांच्या वापराबाबतचा हा निष्कर्ष संशोधकाने कशाच्या आधारे काढला? गुण २
८. महाराष्ट्रामध्ये लेणी आणखी कोणकोणत्या ठिकाणी आहेत? गुण २

आ) खालील राजांची यादी कालानुक्रमानुसार लिहा.

गुण ४

प्रस्तुत प्रश्नामध्ये दिलेल्या राजांचा क्रम त्यांच्या कालखंडानुसार लावा. उदा. :

प्रश्नातील क्रम	कालानुक्रम
१. शाहू	२. शिवाजी
२. शिवाजी	३. संभाजी

३. संभाजी
४. राजाराम

४. राजाराम
१. शाहू

वर उदाहरणात दिल्याप्रमाणे खालील राजांचा योग्य क्रम लावा.

१. हर्षवर्धन
२. चंद्रगुप्त मौर्य
३. समुद्रगुप्त
४. अशोक

आधुनिक जगाचा इतिहास (इसवीसन १४५० ते १९९१) (HG – 12)

१. फ्रेंच क्रांतीची राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक कारणे लिहा.

गुण : १५

प्रस्तावना- इ.स. १७८९ मध्ये फ्रान्समध्ये घडून आलेली क्रांती ही आधुनिक युगातील महत्त्वाची क्रांती मानली जाते. ही क्रांती म्हणजे प्रस्थापित राजसत्ता तसेच धर्मगुरू व उमरावांचे वर्चस्व व अधिकार याविरुद्ध मध्यम वर्गीय व सामान्य लोकांनी केलेले बंड होते. लोक राजेशाही आणि सरंजामदार व उमराव यांच्या विरोधात का होते?

फ्रेंच क्रांतीची राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक कारणे

राजकीय कारणे : अनियंत्रित व बेजबाबदार राजेशाही, १६वा लुई व मारी आंतवानेत, कायदा व न्यायक्षेत्रातील गोंधळ

सामाजिक व आर्थिक : तीन वर्ग, उमराव व धर्मगुरूंचे विशेष अधिकार व सवलती, विषमता, तिस-या वर्गाची हालाखीची अवस्था, मध्यम वर्ग : उदय व महत्त्वाकांक्षा

समारोप - फ्रेंच क्रांतीने फ्रान्समधील राजेशाही नष्ट करून लोकशाहीची प्रतिष्ठापना केली. सरंजामशाहीचा शेवट घडवून आणला आणि क्रांतीने जगाला स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तीन तत्त्वांची देणगी दिली.

२. दुस-या महायुद्धाची कारणे कोणती?

गुण : १५

प्रस्तावना - दुसरे महायुद्ध १९३९ ते १९४५ या काळात इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका, रशिया व चीन हा दोस्त राष्ट्रांचा गट यांच्यात लढले गेले.

दुस-या महायुद्धाची कारणे - व्हर्सायचा तह, आर्थिक समस्या, आक्रमक राष्ट्रवाद, अल्पसंख्याकांचे प्रश्न, अनुनयाचे धोरण, राष्ट्रसंघाचे अपयश, निशस्त्रीकरणातील भेदभाव, लोकशाहीला आलेले अपयश, साम्राज्यवाद, तत्कालिन कारण - जर्मनीचे पोलंडवरील आक्रमण

समारोप - पहिल्या महायुद्धाप्रमाणेच दुसरे महायुद्धही फार मोठी जीवित व वित्तहानी करणारे ठरले. मात्र या युद्धाने जागतिक शांततेसाठीच्या प्रयत्नांची गरज स्पष्ट केली. त्यामुळेच संयुक्त राष्ट्रसंघटनेची स्थापना करण्यात आली. मात्र त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय संघर्ष संपुष्टात आले असे मात्र नाही. उटल दुस-या महायुद्धाच्या अखेरच्या पर्वातच शीतयुद्धाची सुरुवात झाली.

३. थोडक्यात उत्तरे लिहा. (कोणतीही दोन)

गुण : १५

अ) औद्योगिक क्रांतीच्या कोणत्याही चार परिणामांचे वर्णन करा.

Describe any four consequences of the Industrial Revolution.

प्रस्तावना : १८ व्या शतकामध्ये इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांतीची सुरुवात झाली. प्रगत तंत्र, विकसित यंत्रे आणि मानवेतर ऊर्जा यामुळे उत्पादनाचे प्रमाण व वेग यात प्रचंड वाढ झाली. याचे मानवी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांवर दूरगामी व महत्त्वपूर्ण परिणाम घडून आले.

औद्योगिक क्रांतीचे परिणाम- नव्या युगाचा प्रारंभ, भांडवलप्रधान उद्योगरचना, नवीन वर्गाची निर्मिती, लोकसंख्यावाढ, शहरीकरण, भौतिक संपन्नतेत वाढ, श्रमविभागणी, साम्राज्यवाद, कामगारवर्गाच्या समस्या, राजकीय परिणाम, सामाजिक परिणाम, वैचारिक परिणाम यापैकी कोणतेही चार परिणाम

समारोप : सध्याच्या काळात औद्योगिकीकरणाच्या प्रदुषणासारख्या वाईट परिणामांचा प्रभाव प्रकर्षाने जाणवत आहे. त्यामुळे औद्योगिक क्रांती शाप की वरदान असा प्रश्न पडतो.

आ) जर्मनीच्या एकीकरणाचा पाया कसा रचला गेला ?

How was the foundation of unification of Germany laid down?

प्रस्तावना : जर्मन जगतातील विविध राज्ये प्रशिया या राज्याच्या नेतृत्वाखाली एकत्रित येऊन १८७१ मध्ये जर्मनी हे नवे राष्ट्र अस्तित्वात आले. या एकीकरणाचा पाया १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच रचला गेला.

एकीकरणाचा पाया- नेपोलियनचे अधिपत्य, जेना विद्यापिठातील चळवळ, जकात संघटनांचे योगदान, १८३० व १८४८ च्या चळवळी, फ्रँकफूर्ट व एरफूर्ट पार्लमेंट, प्रशियाचे नेतृत्व

समारोप : वरील घटनांमुळे जर्मन जगतामध्ये एकात्मतेची भावना रुजली व विकसित झाली तसेच प्रशियाचे नेतृत्वही सिध्द झाले आणि अखेरीस त्याचे रूपांतर जर्मनीच्या एकीकरणामध्ये झाले.

इ) पहिल्या महायुद्धाची कोणतीही चार कारणे द्या.

Give any four causes of the First World War.

प्रस्तावना - इ.स. १९१४ ते १९१८ या काळात जगाने एक संहारक युद्ध अनुभवले. हे युद्ध एका बाजूला इंग्लंड, फ्रान्स, रशिया, इटली, जपान, व अमेरिका आणि दुस-या बाजूला जर्मनी, ऑस्ट्रिया व तुर्कस्तान या दोन गटात लढले गेले.

पहिल्या महायुद्धाची कारणे -

औद्योगिक क्रांती व आधुनिक साम्राज्यवाद,

गुंतागुंतीचे आंतरराष्ट्रीय राजकारण,

आक्रमक राष्ट्रवाद व आक्रमक परराष्ट्र धोरण

शस्त्रास्त्रवाद व शस्त्रास्त्रस्पर्धा

प्रभावी आंतरराष्ट्रीय संघटनेचा अभाव,

तत्कालिन कारण - ऑस्ट्रियन राजपुत्राची हत्या यापैकी कोणतीही चार कारणे

समारोप - या जागतिक युद्धाच्या परिणामस्वरूपी राष्ट्रसंघाच्या रूपाने जागतिक शांततेसाठी प्रयत्न केले गेले. परंतु, प्रत्यक्षात मात्र हे महायुद्ध नंतरच्या दुस-या महायुद्धास कारणीभूत ठरले.

ई) रशियन क्रांतीच्या टप्प्यांचे वर्णन करा.

रशियन क्रांतीचा पहिला टप्पा काय होता ?

प्रस्तावना - इ.स. १९१७ मध्ये रशिया या देशामध्ये घडून आलेल्या महान क्रांतीचे दोन टप्पे होते.

पहिला टप्पा - मार्च क्रांती - झारचा राजिनामा, झारच्या घराण्याचा अंत

दुसरा टप्पा - लेनिनचे आगमन व साम्यवादी क्रांती

समारोप : १९व्या शतकामध्ये साम्यवादी क्रांतीने रशियाला तारले. रशियाचे आर्थिक व लष्करी सामर्थ्य वाढून रशिया महासत्ता बनला तो याच क्रांतीमुळे. मात्र २०व्या शतकाच्या अखेरीस लोकशाहीची गळचेपी आणि आर्थिक समस्या यामुळे रशियामध्ये साम्यवादाची हकालपट्टी झाली.

४. टिपा लिहा. (कोणत्याही दोन)

गुण : १५

अ) प्रबोधनकालीन भौगोलिक शोध

प्रस्तावना- मध्ययुगाच्या अखेरीस एका बाजूला सांस्कृतिक व धार्मिक क्षेत्रात नवीन प्रवाह निर्माण होत असतानाच युरोपीय समाजाला बाह्य जगताची दारे खुली झाली ती या काळात लागलेल्या भौगोलिक शोधांमुळे.

पार्श्वभूमी व कारणे- व्यापारासाठीच्या खुष्कीच्या मार्गावर तुर्कांचे नियंत्रण, धर्मप्रसाराची प्रेरणा, होकायंत्र, लांब पल्ल्याच्या बोटी इ. नवे शोध, धाडसी खलाशी, राजसत्तांचा पाठिंबा

महत्त्वाचे शोध - केप ऑफ गुड होप, भारताकडे जाणारा मार्ग, पृथ्वी प्रदक्षिणा, अमेरिकेचा शोध

समारोप - भौगोलिक शोधांचे महत्त्व - युरोपीयांच्या अनुभवात भर, विस्तारवादी महत्त्वाकांक्षेस चालना

आ) अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धाचे परिणाम

Consequences of the American War of Independence.

प्रस्तावना - इंग्लंडविरुद्ध लढा पुकारून इ.स. १७८३ मध्ये अमेरिकन वसाहती स्वतंत्र झाल्या. या नवस्वतंत्र देशाने अनेक राजकीय प्रयोग राबविले.

अमेरिकन क्रांतीचे परिणाम

नवा देश, नव्या युगाला सुरुवात, इंग्लंडवरील प्रभाव, युरोपवरील परिणाम, वसाहतवादावरी आघात, नवे प्रयोग - पहिले प्रजासत्ताक, पहिली लिखित राज्यघटना, पहिले संघराज्य, अध्यक्षीय राज्यघटना, सत्ताविभाजन

समारोप - स्वतंत्र अमेरिकन पुढील काळात महान सत्ता म्हणून पुढे आली.

इ) संयुक्त राष्ट्रसंघटनेची उद्दिष्टे व विशेष संघटना

Objectives of United Nations Organisation (UNO) & Its Special Bodies

प्रस्तावना- दुस-या महायुध्दानंतर संयुक्त राष्ट्रसंघटनेची स्थापना झाली. जागतिक शांतता आणि आंतरराष्ट्रीय सलोखा व सहकार्य या हेतूने ही संघटना अस्तित्वात आली.

संयुक्त राष्ट्रसंघटनेची उद्दिष्टे -

आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता पाळणे व मतभेद शांततेच्या मार्गाने सोडविणे, सभासद राष्ट्रांमध्ये मित्रत्वाची वाढ करणे, समस्या सोडविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य निर्माण करणे, मूलभूत स्वातंत्र्य व मानवी हक्क याबद्दल आदर वाढविणे

अनुषंगिक सात तत्त्वे - सभसदांचे सार्वभौमत्व, बंधन व कर्तव्याचे पालन, तंटे सोडविण्यासाठी शांततेच्या मार्गाचा अवलंब, युध्द व सामर्थ्याचा मार्ग टाळणे, सहकार्य, सभासद नसलेल्यांकडून शांततेच्या पालनाची व सुरक्षिततेची हमी, अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप न करणे

विशेष संघटना -

आंतरराष्ट्रीय मजूर संघटना, अन्न व शेती संघटना, जागतिक आरोग्य संघटना, शैक्षणिक, वैज्ञानिक व सांस्कृतिक संघटना, आंतरराष्ट्रीय बँक, आंतरराष्ट्रीय आर्थिक महामंडळ, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, आंतरराष्ट्रीय टपाल संघ

समारोप - संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या राजकीय भूमिकेबद्दल साशंकता असली तरी राजकीयेतर क्षेत्रांमध्ये वरील विशेष संघटनांद्वारा संयुक्त राष्ट्रसंघटनेने भरीव योगदान दिलेले दिसते.

ई) शीतयुध्दाची सहकार्य ही अवस्था

Cooperation in Cold War

प्रस्तावना : दुस-या महायुध्दानंतर भांडवलशाहीवादी अमेरिका आणि साम्यवादी रशिया यांच्यात जे तणावाचे व स्पर्धात्मक संबंध निर्माण झाले त्यांना शीतयुध्द असे संबोधले जाते.

सहकार्याची अवस्था - कारणे : अपरिहार्यता, प्रत्यक्ष संघर्ष अशक्य, संहारक शस्त्रास्त्रे, अलिप्ततावाद, क्षेत्रे : अण्वस्त्रे नष्ट करणे, क्युबातून रशियाची माघार

समारोप : शीतयुध्दाच्या विविध अवस्थांपैकी सहकार्य ही अवस्था शीतयुध्दातील संघर्षात्मक अवस्थांपेक्षा वेगळी असली तरी तिने शीतयुध्दाचा शेवट मात्र घडवून आणला नाही. हा शेवट रशियन संघराज्याचे विघटन आणि रशियातील साम्यवादाच्या पराभवाने झाला.

५. विद्यार्थीमित्रांनो, या प्रश्नामधील उपप्रश्नांची उत्तरे तुम्हाला पुस्तकात तयार मिळणार नाहीत. क्रेडिट सिस्टिममध्ये यु.जी.सी.च्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार विद्यार्थ्यांनी त्यांची निरीक्षणशक्ती, आकलनक्षमता व विचारशक्ती यांचा वापर करून काही काम करणे अपेक्षित आहे. खालील प्रश्न तुम्हाला मनोरंजक व ख-या अर्थाने विचार व अभ्यास करायला प्रेरणा देणारे असतील.

एकूण गुण २०

अ) मित्रांनो, आपण आधुनिक जगाचा इतिहास अभ्यासत आहोत. आधुनिक युग हे क्रांतीचे युग मानले जाते. अमेरिकन स्वातंत्र्यलढ्याने साम्राज्यवादाला आव्हान देत राष्ट्रवादाचा पुरस्कार केला. स्वातंत्र्यानंतर केलेल्या विविध प्रयोगांमागे लोकशाही प्रेरणा महत्त्वाच्या होत्या. फ्रेंच क्रांतीने व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तत्त्वत्रयीची देणगी जगाला दिली. तर रशियातील साम्यवादी क्रांतीमागे सामाजिक व आर्थिक न्यायाची प्रेरणा होती. या आदर्शासाठी अनेकांनी आपले बलिदान दिले. आज लोकशाही, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, आर्थिक व सामाजिक न्याय ही तत्त्वे यशस्वी झालेली दिसतात का? आपले मत सोदाहरण स्पष्ट करा. (अपेक्षित विस्तार ६० ते ७० ओळी)

गुण १०

आ) खालील घटना कालानुक्रमानुसार लिहा.

गुण ४

प्रस्तुत प्रश्नामध्ये दिलेल्या घटना कोणत्या साली घडल्या त्यानुसार आधी घडलेली घटना प्रथम, नंतर घडलेली घटना त्यानंतर अशाप्रकारे पुन्हा लिहून काढणे अपेक्षित आहे. उदा. :

प्रश्नातील घटना

कालानुक्रम

१. शीतयुध्द
२. पहिले महायुध्द
३. दुसरे महायुध्द

२. पहिले महायुध्द
३. दुसरे महायुध्द
१. शीतयुध्द

वर उदाहरणात दिल्याप्रमाणे खालील घटना क्रमवार लिहा.

१. रूसो जॅपनीज युध्द
२. व्हर्सायचा तह
३. बोस्टन टी पार्टी
४. बॅस्टाईलचा पाडाव



इ)प्रस्तुत चित्र हे काव्हूर या ऐतिहासिक व्यक्तीचे आहे. सदर व्यक्तीबाबत खालील माहिती लिहा. गुण ६

काव्हूर हा कोणत्या देशातील होता ?

या व्यक्तीचा संबंध आपण अभ्यासत असलेल्या कोणत्या मोठ्या घटनेशी आहे ?

काव्हूरचे योगदान २० ओळींमध्ये लिहा.

मराठ्यांचा इतिहास (इसवीसन १६३० ते १८१८) (HS – 12)

१) अफजलखानाच्या स्वारीची कारणे सांगून स्वारीची माहिती लिहा. अफजलखान वधाचे महत्त्व व परिणाम लिहा.

गुण : १५

प्रस्तावना : अफजलखान हा आदिलशाहीचा सरदार होता. शिवाजीराजांनी जावळी काबीज केल्यानंतर आदिलशहाने अफजलखानास शिवाजीराजांचे पारिपत्य करण्यासाठी पाठविले.

अफजलखानाच्या स्वारीची कारणे -

शिवाजीराजांच्या सामर्थ्यात वाढ व त्यास पायबंद घालण्याची गरज

स्वारी

अफजलखानाचे सैन्य, मार्ग, योजना, शिवाजीराजांचा विचार, शिवाजी-अफजलखान भेट व खानाचा मृत्यू

महत्त्व व परिणाम

आदिलशाही प्रदेश, सैन्य व संपत्ती यांचे नुकसान, पराभवाचा अनपेक्षित धक्का, सिद्दी जौहरच्या मोहीमेची आखणी मराठी सत्तेचे वजन वाढले, संपत्ती व प्रदेश यांचा लाभ, सामर्थ्यात वाढ

समारोप : एकूणच स्वराज्यस्थापनेच्या इतिहासामध्ये अफजलखानवधाचा प्रसंग महत्त्वाचा टप्पा ठरला.

२) पानिपतच्या युध्दावर खालील मुद्द्यांच्या आधारे टिपण लिहा.

गुण : १५

युध्दाची पार्श्वभूमी व कारणे, युध्द, मराठ्यांच्या पराभवाची कारणे

प्रस्तावना : १७६१ साली मराठे व अफगाणिस्तानचा सत्ताधीश अहमदशहा अब्दाली यांच्या पानिपत येथे युध्द झाले. या युध्दामध्ये मराठ्यांचा अनपेक्षितपणे फार मोठा पराभव झाला.

युध्दाची पार्श्वभूमी : अब्दालीच्या आधीच्या स्वा-या व मदतीसाठी मुघल बादशहाचा मराठ्यांशी तह, रघुनाथरावाच्या उत्तरेतील स्वा-या

कारणे :

अफगाण रोहिले यांची कारणे - भारतात इस्लाम धोक्यात आहे त्यामुळे अब्दालीने येवून मराठ्यांना दिल्लीतून घालवून द्यावे व इस्लामचे रक्षण करावे

मराठ्यांची कारणे - तहाला अनुसरून बादशहाचे संरक्षण करणे, दत्ताजी शिंदेच्या वधाचा सूड घेणे, अफगाणांचा पराभव करून कंदहार घेणे, रोहिल्यांच्या ताब्यातील प्रदेशातील मराठ्यांचे पुनर्वसन करणे, मराठ्यांवरील जुलुमाचा वचपा काढणे, तीर्थक्षेत्रे परत मिळविणे, नादीरशहाने केलेल्या तहाची अंमलबजावणी करून घेणे

युध्द : युध्दाचे थोडक्यात वर्णन पुस्तकात वाचून लिहा.

मराठ्यांच्या पराभवाची कारणे - १४ कारणे (युध्दतंत्र, नेतृत्व, एकी, लष्कर इ.बाबतच्या उणिवा)

समारोप : पानिपतचे युध्द आणि त्यातील मराठ्यांचा पराभव याचे मराठी सत्ता व भारतातील सत्तासमातोल यावर महत्त्वाचे आणि दूरगामी परिणाम झाले. मराठी सत्तेला मानहानी, प्राणहानी, वित्तहानी यांना सामोरे जावे लागले. मुस्लिम सत्ता दुर्बल झाली, इंग्रजांचा फायदा, नानासाहेबाचा मृत्यू व पेशवाईच्या वारश्याचा मृत्यू यामुळे सरदार स्वतंत्र झाले, निजाम व हैदरने डोके वर काढले.

३. थोडक्यात उत्तरे लिहा. (कोणतीही दोन)

गुण : १५

अ) मराठी सत्तेच्या उदयाच्या वेळी महाराष्ट्रामध्ये कोणती सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती होती?

प्रस्तावना : जवळजवळ संपूर्ण भारतात मुसलमानी सत्ता अस्तित्वात असताना पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये शिवाजीमहाराजांनी हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली. ज्या परिस्थितीमध्ये त्यांनी हे कार्य पार पाडले ती पाहाता स्वराज्यस्थापनेचे मोल अधिकच जाणवते.

आर्थिक परिस्थिती : स्वयंपूर्णता, शेती, उद्योग, गरजेपुरते उत्पादन

सामाजिक परिस्थिती : गावांची रचना, जातिव्यवस्था, हिंदू-मुस्लिम एकोपा, हिंदूंचे स्वतंत्र अस्तित्व नष्ट, सुलतानी व अस्मानी संकटे - असुरक्षितता

समारोप : प्रतिकूल परिस्थितीतून मार्ग काढत शिवाजीमहाराजांनी स्वतःच्या नेतृत्व गुणांच्या जोरावर स्वराज्याची स्थापना केली. हे स्वराज्य स्वतःच्या व्यक्तिगत महत्त्वाकांक्षेसाठी नाही तर लोकांसाठी राबविणारा शिवाजी हा जाणता राजा होता.

आ) १६६४ व १६७० साली शिवाजीमहाराजांनी केलेल्या सुरतेच्या लुटीची हकीगत लिहा.

प्रस्तावना : स्वराज्यासाठी पैसा उभा करण्याच्या हेतूने शिवाजीमहाराजांनी दोन वेळा मुघलांच्या ताब्यातील सुरत या व्यापारी पेठेची लूट केली.

१६६४ची लूट : पार्श्वभूमी - शायिस्तेखानाचा हल्ला, हेतू - अर्थिक नुकसान भरून काढणे, लुटीचा वृत्तांत व परिणाम

१६७०ची लूट : पार्श्वभूमी - अग्र्याहून सुटका, लुटीचा वृत्तांत, परिणाम

समारोप : मराठ्यांनी केलेल्या सुरतेच्या लुटीमुळे मराठी राज्याला आर्थिक पाठबळ मिळाले तसेच स्वराज्यापासून दूर अंतरावर असलेल्या मुघलांच्या व्यापारी ठाण्यावर हल्ला केल्याने मुघल सत्तेचीही अप्रतिष्ठा झाली.

इ) स्वराज्य, चौथाई व सरदेशमुखी या सनदा मराठ्यांना कशा प्राप्त झाल्या?

प्रस्तावना : पेशवाईच्या सुरुवातीच्या काळामध्ये बाळाजी विश्वनाथ या पहिल्या पेशव्याने मुघल बादशहाकडून छत्रपती शाहूसाठी स्वराज्य, चौथाई व सरदेशमुखी या सनदा मिळविल्या.

स्वराज्य, चौथाई व सरदेशमुखी या सनदांची प्राप्ती : दिल्लीतील अंतर्गत कलह, दिल्लीत सत्ताबदल करण्यासाठी सय्यद बंधूंकडून शाहूकडे मदतीची मागणी, तह होऊन या सनदा प्राप्त

समारोप : या सनदांमुळे मराठी राज्याची आर्थिक स्थिती काहीशी सुधारली आणि मुख्य म्हणजे या सनदांच्या वसुलीच्या निमित्ताने मराठ्यांच्या भावी साम्राज्यविस्ताराची पायाभरणी या सनदांच्या माध्यमातून झाली.

ई) मराठे काळातील स्त्रियांच्या स्थितीचे वर्णन करा.

प्रस्तावना : मध्ययुगामध्ये महाराष्ट्रामधील समाज हा पुरुषप्रधान होता. समाजातील रुढी व परंपरा या स्त्रियांचे दुय्यम स्थान अधोरेखित करणा-याच होत्या.

स्त्रियांची स्थिती : बालविवाह, विषम विवाह, बहुपत्नीत्व, घटस्फोट व पुर्नविवाहास मान्यता नाही, विधवांची स्थिती, सती, कुणबिणी व गणिकांचे जीवन, मालमत्तेमध्ये अधिकार नाही, शिक्षणाचा अभाव, राजघराण्यातील स्त्रिया

समारोप : महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या या परिस्थितीमध्ये बदल घडून येण्यास ब्रिटिश काळात सुरुवात झाली.

४. टिपा लिहा. (कोणत्याही दोन)

गुण : १५

अ) सिद्दी जौहरची मोहीम

प्रस्तावना : सिद्दी जौहर हा आदिलशाहीतील प्रभावशाली सरदार होता. त्याने मराठी राज्याविरुद्ध काढलेली मोहीम हे स्वराज्यावरील मोठे संकट होते. या संकटावर शिवाजीराजांनी आपल्या मुत्सद्देगिरीच्या आणि धाडसाच्या जोरावर मात केली.

पार्श्वभूमी- अफझलखानाचा पराभव व मृत्यू

सिद्दी जौहरची मोहीम - पन्हाळ्यास वेढा व शिवाजीराजांचे पलायन, पावनखिंडीचा लढा

समारोप : प्रस्तुत प्रसंग हा शिवाजीमहाराजांचे नेतृत्व गुण, मुत्सद्देगिरी आणि त्यांची लोकप्रियता तसेच मराठी सरदारांची निष्ठा व पराक्रम यावर प्रकाश टाकणारा आहे.

आ) शाहू-ताराबाई संघर्ष

प्रस्तावना : शाहू-ताराबाई हा संघर्ष स्वराज्याच्या दोन वारसदारांमधील यादवी संघर्ष होता.

संघर्षाची कारणे - शाहू सत्तेचा कायदेशीर वारस, पण मोगलांच्या कैदेत. या काळात शिवाजीमहाराजांचा धाकटा मुलगा राजाराम आणि त्याच्या नंतर त्याची पत्नी ताराबाई हिने मुघलांच्या आक्रमणाचा मुकाबला केला. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर शाहूची मुघलांच्या कैदेतून सुटका झाली. त्याने मराठी राज्यावर हक्क सांगताच मराठी राज्याच्या शाहू व ताराबाई या दोन वारसदारांमध्ये संघर्ष उभा राहिला.

ताराबाईचा पक्ष - शिवाजीचे राज्य संभाजीच्या मृत्यूबरोबर संपुष्टात, पुढे राजारामाने स्वतंत्र राज्य संपादले, शिवाजीला संभाजी हा वारस म्हणून मान्य नव्हता.

संघर्ष - खेडची लढाई, सातारा - शाहूची राजधानी, कोल्हापूर भागात ताराबाईचे वर्चस्व, मुघल दरबारचा कौल, शाहूचा पक्ष बळकट होतो, कोल्हापूरमध्ये सत्तांतर व संघर्षाचा शेवट

समारोप : थोडक्यात शिवाजीमहाराजांनी मराठी मनात ऐक्याची भावना रुजविली. मात्र त्यांचेच वारसदार सत्तेसाठी एकमेकांच्या विरोधात उभे राहिले.

इ) स्वराज्य, चौथाई व सरदेशमुखीच्या सनदा

प्रस्तावना - स्वराज्य, चौथाई व सरदेशमुखी म्हणजे काय?

बाळाजी विश्वनाथाला या सनदा कशा मिळाल्या? : दिल्लीतील अंतर्गत कलह, दिल्लीत सत्ताबदल करण्यासाठी सय्यद बंधूंकडून शाहूकडे मदतीची मागणी, तह होऊन या सनदा प्राप्त

सनदाच्या वसुलीची व्यवस्था - मराठामंडळ

समारोप - सनदांचे मूल्यमापन

ई) मराठेकालीन धार्मिक जीवन

प्रस्तावना : मराठेकालीन समाजजीवनामध्ये धर्माला फार महत्त्व होते. अन्य कोणत्याही धर्मपिंक्षा हिंदू धर्माचे स्वरूप अधिक गुंतागुंतीचे होते.

धार्मिक जीवन : विविध पंथ व संप्रदाय, अनेकेश्वरवाद व मूर्तिपुजा, सण व उत्सव, सत्पुरुष, हिंदू व मुसलमान धर्मस्थळांना वर्षासने, दक्षिणा, संस्कार, रुढी-परंपरांचा प्रभाव, दैववाद, मुहुर्त पाहाणे, जपजाप्य, व्रतवैकल्ये

समारोप : धर्माने मराठेकालीन समाजमन घडविले. याच धर्माच्या आधारे मराठी समाजामध्ये ऐक्य निर्माण झाले. स्वराज्याची पायाभरणी झाली. आणि एका अर्थी याच धर्मांमध्ये मराठी राज्याच्या अधःपतनाची काही बिजेही होती.

५. विद्यार्थीमित्रांनो, या प्रश्नामधील उपप्रश्नांची उत्तरे तुम्हाला पुस्तकात तयार मिळणार नाहीत. क्रेडिट सिस्टिममध्ये यु.जी.सी.च्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार विद्यार्थ्यांनी त्यांची निरीक्षणशक्ती, आकलनक्षमता व विचारशक्ती यांचा वापर करून काही काम करणे अपेक्षित आहे. खालील प्रश्न तुम्हाला मनोरंजक व ख-या अर्थाने विचार व अभ्यास करायला प्रेरणा देणारे असतील.

एकूण गुण २०

अ) शिवाजीमहाराजांच्या अष्टप्रधानमंडळातील एक मंत्री म्हणजे अमात्य. या पदावर रामचंद्रपंत ही व्यक्ती होती. रामचंद्रपंत अमात्यांनी राजारामाच्या काळातही स्वराज्य राखण्यासाठी मोलाचे योगदान दिले होते. रामचंद्रपंत अमात्यांनी शिवाजीमहाराजांच्या धोरणांचे विवेचन करणारा आज्ञापत्र हा ग्रंथही लिहिला होता. खाली या ग्रंथातील शिवाजीमहाराजांच्या गडकिल्ल्यांबाबतच्या धोरणांचा ऊहापोह करणारा उतारा दिला आहे तो वाचा आणि त्याखाली दिलेल्या प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

गुण १०

१. किल्ल्याची जागा कशी असावी याबाबत उता-यात काय म्हटले आहे?
२. किल्ल्याच्या दरवाजांबाबत काय सूचना दिलेल्या आहेत?
३. गडाच्या वाटा कशा असाव्यात असे सूचित केले आहे?
४. गडावर पाण्याची सोय कशी असावी असे रामचंद्रपंत सांगतात?
५. शिवकालीन एखाद्या गडास भेट द्या. तुम्ही पाहिलेल्या गडाबाबत खालील मुद्द्यांच्या आधारे माहिती द्या.
गडाची जागा, दरवाजे, वाटा व पाण्याच्या सोयी.
याव्यतिरिक्त तुम्ही भेट दिलेल्या गडावर आणखी कोणकोणती वैशिष्ट्ये आढळली?

आ) खालील घटना कालानुक्रमानुसार लिहा.

गुण ४

प्रस्तुत प्रश्नामध्ये दिलेल्या घटना कोणत्या साली घडल्या त्यानुसार आधी घडलेली घटना प्रथम, नंतर घडलेली घटना त्यानंतर अशाप्रकारे पुन्हा लिहून काढणे अपेक्षित आहे. उदा. :

प्रश्नातील घटना

कालानुक्रम

१. सुरतेची पहिली लूट
२. शायिस्तेखानाचा बंदोबस्त
३. जावळी प्रकरण

३. जावळी प्रकरण
२. शायिस्तेखानाचा बंदोबस्त
१. सुरतेची पहिली लूट

वर उदाहरणात दिल्याप्रमाणे खालील घटना क्रमवार लिहा.

१. पानिपतचे तिसरे युद्ध
२. खेडची लढाई
३. दुसरे इंग्रज-मराठी युद्ध
४. बारभाई कारस्थान

इ) आपल्या पुस्तकामध्ये मराठेकालीन शिक्षणव्यवस्थेची माहिती दिली आहे. ती वाचा आणि आजच्या शिक्षण व्यवस्थेची तिची तुलना खालील मुद्द्यांच्या आधारे करा.

गुण ६

	मराठेकालीन शिक्षणव्यवस्था	आजची शिक्षणव्यवस्था
शिक्षणसंस्था		
शिक्षणाचे विषय		
शिक्षणाची साधने		
व्यावसाय शिक्षण		
सरकारची भूमिका		
शिक्षणाचा प्रसार		

English (Eng G– 2) Syllabus

* **PROSE :-**

Textual and Non textual

(1) Textual

(a) Answer in brief

(b) Short Notes

(2) Non-textual Comprehension.

* **GRAMMAR :-**

(1) Accuracy of expression

(a) Use of Passive Voice

(b) Use of Indirect Narration

(2) Simple, Complex and Compound Sentence

(3) Anomalous Finites

(4) Finding the word with the required shade of meaning with the help of treasures.

* **TRANSLATION :-**

English into Marathi/Hindi and Vice-Versa.

* **WRITING :-**

(1) Summary Writing.

(2) Letter Writing: - Formal - Application/Complaint.

(3) Report Writing.

(4) Paragraph Writing.

(5) Expansion of ideas.

* **TEXT :-**

‘The Refugee and other stories’

Subject: English (ENG- E- 2)
Text – The refugee and other stories
Note: All Questions are Compulsory.

Home Assignment No. 1

Q.1 Answer in brief. (Any Two)

(Marks : 5)

- (1) Describe what was wrong with the family mentioned in “The Rocking-Horse Winner”.
- (2) How did the Zamindar of Kashipur treat his tenants?
- (3) How did Jimmy Valentine get released earlier?
- (4) Describe the lamp in the doll’s house.

Q.2 Write short notes on the following topics. (Any Two)

(Marks : 5)

- (1) Headmaster’s interview with Smith, Morrison and Montgomery.
- (2) Partition of India.
- (3) Suffering of Kunwar.
- (4) Change in Jimmy

Q.3 Read the following passage carefully and answer the questions that follow.

(Marks : 6)

Every afternoon, as they were coming from school, the children used to play in the Giant’s garden. It was a lovely garden, with soft green grass. Here and there stood beautiful flowers like stars and there were trees which in the spring time burst into delicate blossom of pink and pearl , and in autumn bore rich fruit. The birds sat on the trees and sang so sweetly that, the children used to stop their games in order to listen to them. “How happy we are here!” they cried to each other.

One day the Giant came back to his castle. He had been to visit his friend and had stayed for seven years. When he arrived home, he saw the children playing in the garden. “What are you doing here?” he cried in a gruff voice. “My own garden is own garden. I will allow nobody to play in it but myself” So he built a high wall around it and put up a sign. TRESPASSERS WILL BE PROSECUTED. He was a very selfish giant.

Questions:

- (1) Why did children used to play in the Giant’s garden?
- (2) What did the birds do in the garden?
- (3) When did Giant come back?
- (4) When did he build a high wall? Why?
- (5) Use the following word in your own sentence. Selfish

**Text – The refugee and other
stories (Prose)**

Home Assignment No. 2

Q.1 Answer in brief. (Any Two)

(Marks : 5)

- (1) Explain the character of Sher Singh’s father from the story “My brother, My brother”
 - (2) Describe the lamp in Doll’s House.
 - (3) Describe any burglary that you have heard of.
 - (4) What did the examiner of the poems notice about poems of Smith, Morrison and Montgomery? What did they decide at the end?
-

Q.2 Write short notes on the following topics. (Any Two) (Marks : 5)

- (1) Bull's Grief.
- (2) Change in Jimmy.
- (3) Character of Sher Singh.
- (4) Character Sketch of Maanji.

Q.3 Read the following passage carefully and answer the questions that follow. (Marks : 6)

It is true that destiny plays a great part in human life. We many times see that our plans fail. But we should not feel that it is because of our destiny. Destiny is an excuse for idle persons. We should remember that every man is gifted with a no. of qualities. If he makes use of these qualities there is every possibility that he will be successful. But if he keeps on blaming his fate he will never try to make use of his wonderful qualities and he may have to face a failure. Remember always that, man is the architect of his own fortune.

- Questions :**
- (1) Who is the architect of man's fortune? How?
 - (2) Who gives excuses of destiny? Why?
 - (3) How can one be successful?
 - (4) Write few gifts of God which are given to us. How should we use these gifts?
 - (5) Who plays a great part in human life?

Home Assignment No. 3 (Grammar)

Q.1 Change the Voice (Any Four) (Marks : 4)

- (1) She makes history.
- (2) He deceives them.
- (3) She is not understood by her parents.
- (4) They wrote poems.
- (5) The maid prepares the food..

Q.2 Change into indirect speech. (Any Four) (Marks : 4)

- (1) "What a picture!" he said.
- (2) "Sit down" , she said to her.
- (3) The Custom officer said, "I like the old Irani".
- (4) Somesh said to Leena, "I am your brother"
- (5) "Mom!" he shouted "Where is Dad?"

Q.3 Do as directed. (Any four) (Marks : 4)

- (1) The old man was singing a song. (Change the voice)
- (2) Ganesh plays cricket. (Convert it into Simple Past tense)
- (3) She works hard for well settled life. (Make it imperative)
- (4) His voice is so sweet. (Remove 'So')
- (5) I am so tired that I cannot run.

Q.4 Do as directed (Any four) (Marks : 4)

- (1) He failed in the exam. (Make negative)
-

- (2) What a good shot it is! (Make it assertive)
- (3) Seeta is intelligent than anybody else. (Change the degree)
- (4) It is very dangerous. (Make exclamatory)
- (5) We are unable to make good food.. (Use “Can”)

Home Assignment No. 4 (Grammar)

Q.1 Translate the following passage into Marathi or Hindi. (Marks : 4)

I took up the responsibility of implementing the project within the framework of policy decisions and also within the budget. A target of an “all line” flight test within 64 months was set in March 1973. Each member of the project was a specialist in her or his own field. They valued independence.

Q.2 Do as Directed. (Any Four) (Marks : 4)

- (1) She is swimmer and she is dancer too. (Use ‘as well as’)
- (2) ----- Essays she has written are all of great excellence. (A few/Few/the few, Fill in the blank with proper word)
- (3) It is very beautiful. (Make it Exclamatory).
- (4) What a pleasant idea it is! (Make it assertive).
- (5) The people praised their player. They enjoyed his performance.. (Make it compound).

Q.3 Rewrite the sentence according to instructions. (Any Four) (Marks : 4)

- (1) She is very talkative. (Add a Question tag).
- (2) We are unable to produce good machines. (Use ‘can’)
- (3) he is my Brother sandesh said geeta (Punctuate)
- (4) I saw a woman without leg. (Convert it into future continuous tense).
- (5) She will come to my place. (Convert it into present perfect tense).

Q.4 Do as directed. (Any Four) (Marks : 4)

- (1) Sudhir is a best student in our class. (Change the degree)
- (2) Students who are serious they do well in their exams. (Make it simple)
- (3) The mountain is too high to climb. (Use “so”)
- (4) He is a player and philosopher. (Use ‘not only but also’)
- (5) I have -----well wishers. (Many/much)

Home Assignment No. 5 (Writing)

Q.1 Read the following passage carefully and write down the summary of one third in

Length. Suggest suitable title. (Marks : 4)

Outdoor life and strenuous physical exertion are the constant delight of some people. They

Love all kinds of games and sports. Their vivacious interests will find a happy outlet only in

Vigorous and active occupations. It is indeed wastage of human material to allow our finest

Sportsmen to languish in office or factory. They should be marked out from their youth for

Employments of an active type. The army, police excise, customs, fire service, civil

Engineering etc. are their proper fields.

Q.2 Write a letter to "Times of India" complaining about the nuisance caused by open drainage in your area.

(Marks : 4)

OR

Write a complaint to the commissioner of police about the nuisance caused by

Thieves in your area.

Q.3 Write a paragraph in about 10-15 lines on any one of the following. (4)

(1) My first day in School.

(2) Noise Pollution.

(3) Social disorder.

Q.4 Write a report on the following topics. (Any one) (Marks : 4)

(1) Write a report on about 20 lines on the opening ceremony of the new hospital in your area.

(2) Write a report on the cultural day celebration in your college.
